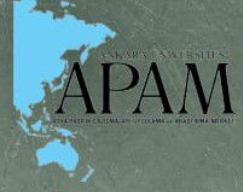

Ankara Üniversitesi Yayın No: 697

APAM Yayın No: 10

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
ASYA-PASİFİK ÇALIŞMALARI
UYGULAMA ve ARAŞTIRMA MERKEZİ (APAM)

SHA-T'O'LARIN ÇİN TOPLUMU'NA ETKİLERİ

(907-960)

Hsing-tung WU

Yayına Hazırlayan
A. Merthan DÜNDAR

Para ile Satılamaz

Ankara - 2021

**Beş Sülale Çağı'nda
SHA-T'O'LARIN ÇİN TOPLUMU'NA ETKİLERİ
(907-960)**

**Yayına Hazırlayan
A. Merthan DÜNDAR**

Ankara • 2021

Ankara Üniversitesi Yayınları No: 697
Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
APAM Yayınları: 10

ISBN: 978 - 605 - 136 - 508 - 4

Yazarların görüşlerinin sorumluluğu kendilerine aittir.

Redaktörler:
Doç. Dr. Yalçın KAYALI
Aysun HARPER

Baskı Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
İncitaşı Sokak No: 10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: (0312) 213 66 55
Basım Tarihi: 19/03/2021

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN	5
YAZARIN ÖN SÖZÜ (ÇİNCE VE TÜRKÇE)	7
TEZ (KAPAK)	13
KISALTMALAR	15
ÖN SÖZ	17
I. BEŞ SÜLALE ÇAĞI'NDAN EVVELKİ SHA-T'O'LAR	19
A. Sha-t'o Kelimesi	19
B. Sha-t'o'ların Menşei, Çin'e Göçleri ve Çin'de Büyümeleri	19
II. BEŞ SÜLALE ÇAĞI'NDAKİ SHA-T'OLAR	33
A. Beş Sülale Çağı'nın Siyasi Tarihi ve Sha-t'o'ların Rolü	33
B. Sha-t'o'ların Siyasi Durumu	39
1) Çin'in Tesiri Altında Kalan Sha-t'o'ların Siyasî Durumu	39
2) Sha-t'o'ların Eski Adetlerinin Çin'e Etkileri	42
a. Türk Unvanı	42
b. Ok ve Yay Meselesi	43
3) Demirden Yapılmış Fermanlar	45
C. Sha-t'o'larda Askerlik	53
1) Sha-t'o'ların Atlı Kuvvetleri	53
2) Sha-t'o'ların Ordularının Milliyeti	56
3) Sha-t'o'ların Evlatlık Ordusu	58
4) Çin'in Tesiri Altında Kalan Sha-t'o'ların Askerî Sistemi	65
5) Sha-t'o'ların Askerî Düzenine Ait Diğer Notlar	68
a. Zafer Bayrağı	69
b. Türk Çadırı	69
c. Siyah Zırh	70

D. Sha-t'o'ların Kültürü	83
1) Av İşleri	83
2) Din	86
a. Sha-t'o'ların Türk Tanrılarına Tapmaları	86
b. Sha-t'o'larda Yabancı Dinler ve Hint İlahları	87
c. Sha-t'o'lar ve Budizm	88
3) Sha-t'o'ların Kültürüne Ait Diğer Notlar	90
III. SHA-T'O'LARIN ÇİNLİLEŞMESİ	97
A. Nüfus Bakımından	97
B. Evlenme Bakımından	99
C. Politika Bakımından	101
SONUÇ	108
BİBLİYOGRAFYA	110

EDİTÖRDEN

Türkiye’de, kadim tarihimizle -özellikle Hun, Türk Kağanlığı (Göktürk)- ilgili birinci el Çin kaynakları kullanılarak yapılmış öncü doktora çalışmalarının büyük çoğunluğu, Tayvanlı öğrenciler tarafından yapılmıştır. Türkoloji (Türklük Bilimi) eğitimi almak üzere 1950 ve 1960’lı yıllarda ülkemize gelen Tayvanlı öğrencilerin, çalışmalarını başarıyla tamamladıktan sonra akademisyen olarak araştırmalarını sürdürdükleri ülkelerinde, hem Türkolojiye hem de Sinolojiye hizmet ettiklerini söylemek mümkündür. Diğer yandan, Türkiye’den Tayvan’a giden genç Türk Sinolog adayları da buradaki eğitimlerini tamamlayarak ülkelere döndükten sonra Türk tarihçiliğine ve Sinoloji çalışmalarına katkı sağlamış, hatta yön vermişlerdir. Tayvan’daki Türk araştırmacılara en büyük akademik desteği, daha önce ülkemizde eğitim almış olan Tayvanlı hocaların verdiğini söyleyebiliriz.

Tayvanlı araştırmacılar tarafından dönemin eksik imkânlarına rağmen hazırlanan önemli doktora tezlerinin yayımlanmamış olması bir kayıptır. Birinci el Çince kaynaklara göre hazırlanmış ve dönemin yetkin Türk hocalarınca oluşturulan jürilerden geçmiş bu tezler, sadece teksir usulü ile çoğaltılmış nüshalara sahip olanlar tarafından okunabilmiş, halk’a, bir başka deyişle akademi dışındaki tarih meraklılarına ulaşamamıştır. Biz, Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM) olarak, bu önemli tezleri akademik çevreye ve halkımıza arz etmeyi planladık. Bu bağlamda ilk olarak, Sayın Prof. Dr. (Uğur) Hsing-tung WU’nun, *BEŞ SÜLALE ÇAĞI’NDA SHA-T’O’LARIN ÇİN TOPLUMU’NA ETKİLERİ (907-960)* adlı doktora tezini yayımlamaya karar verdik. Büyük bir nezaketle, vefa göstererek bu projemize onay ve destek vermesinden dolayı WU hocamıza şükranlarımızı sunarız. Maalesef Türkiye’de, elli yıl önce yapılmış bu önemli çalışmayı açacak nitelikte bir yayın bulunmamakta olup, Sha-t’o (Şato) Türkleriyle ilgili yayınlanmış bir iki kitap da bu tez çalışmasının kopyalanmış haline benzemektedir.

Kitap, yayına hazırlanırken merkezimizde yarı zamanlı olarak çalışmış olan DTCF Sinoloji Anabilim Dalı öğrencilerinden Sayın Giorgi GÖK, metnin bir kısmını, ana metinde elyazısıyla yazılmış olan Çince karakterlerle beraber bilgisayara geçirmiş, geri kalan kısım ise merkez çalışanlarımızdan

Sayın Aysun HARPER tarafından yazıya dökülmüştür. Eksik kalan Çince karakterler ise Sayın (Büşra) Shan Ju LIN Hanım tarafından büyük emek ile bilgisayara aktarılmıştır. Sayın LIN'e de büyük bir teşekkür borçluyuz. Şüphesiz, ana metnin içeriğine ve diline müdahale edilmemiş, kimi yerlerde günümüz yazım kurallarına göre düzeltme yapılmıştır. Ana metinde bulunan İndeks ise kısmı, kitaba alınmamıştır.

Son olarak, bu çalışmanın yayımlanmasına onay veren rektörümüz Sayın Prof. Dr. Necdet ÜNÜVAR'a, üniversitemizin Basımevi çalışanlarına, Ankara Taipei Ekonomi ve Kültür Misyonu Temsilcisi Sayın Yaser T. H. CHENG'e ve Hasan Chih-tang CHANG'a teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR
Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Çalışmaları
Uygulama ve Araştırma Merkezi
(APAM) Müdürü

YAZARIN ÖNSÖZÜ (ÇİNCE VE TÜRKÇE)

再版序言

2020年11月3日，我「駐安卡拉台北經濟暨文化代表團」秘書張智棠先生傳來一封安卡拉大學「亞太研究中心」(APAM)主任敦達教授(Prof. Dr. A. Merthan Dünder)11月2日寫給我的信，略謂：安大有意要再版我的博士論文「五代時期沙陀土耳其人對中國社會之影響」(907-960)，希望我同意，並書寫序言。

五十年前的一本拙著，竟蒙母校錯愛，意欲再版，實在倍感榮幸，因此欣然同意，並遵囑書寫本序。

1959年我十八歲的時候，考上政治大學東方語文學系土耳其文組(2000年升格為「土耳其語文學系」)，開始在恩師劉恩霖教授以及馬明道教授的教導下，學習土耳其語言與歷史文化。兩位恩師都是軍人出身，年輕時曾經在土耳其讀過軍校。

那時候，不要說沒有電腦和網路，甚至連字典和土耳其文打字機都沒有。我們先用英文打字機打出課文，分給同學(全班只有五位學生)，上課時老師先叫我們在 cicek 的兩個 c 下面各撇一撇，才變成 çiçek，在 dun 的 u 上面點兩點，才變成 dün，然後再告訴我們 çiçek 是「花」、dün 是「昨天」的意思。我們的學習環境差，程度低，和今天的學生相去甚遠。

全校只有十二個系，學生不多，很快就認識土耳其留學生白根(Prof. Dr. Rıza Bekin，後來曾任安大東語系漢學組第三任組主任)，也見過來台訪問的沐德累女教授(Prof. Dr. Muhaddere Nabi Özerdim，約定俗成均譯作「沐德累」，曾任第二任組主任。第一任組主任是德籍猶太裔艾伯哈教授” Prof. Dr. Wolfram Eberhard”)，四年級時還上過交換教授奧吉李(Prof. Dr. Bahaeddin Ögel)開的土耳其歷史課。

1963年畢業後去服兵役，1965年9月考取土耳其政府獎學金，並於11月底去土耳其留學。

抵達安卡拉時，我的學長蔡文森先生和陳慶隆先生、我的同班同學吳森吉先生以及學弟林義民先生都已經在那裡。政大土文組成立於1958年，我是

第二屆畢業生。後來晚我三年畢業的黃承宗先生、高苓苓小姐（後來曾任土語系系主任）和黃啟輝先生（後來曾任東語系系主任）也來土耳其唸書。包括我在內，大部分從台灣來的學生都在奧吉李教授的指導下獲得博士學位。奧吉李教授學識淵博，專精中土關係，對促進中土學術交流，不遺餘力，厥功至偉。

中土兩國早在 1934 年就建交，但遲至 1957 年才簽訂文化專約，該約第四條規定：「締約國應提供雙方教授及學生補助金或獎學金，以就讀或從事研究工作。」上述白根同學、沐德累教授和奧吉李教授就是根據這條規定而來華留學、訪問或講學，我們在大學畢業後亦因此而得以考取獎學金，前往土耳其留學。當然，土耳其也派了許多學生來華留學，畢業後回安大教書的，除了上述白根同學以外，尚有洪娜小姐（Prof. Dr. Ayşe Onat，曾任歷史系系主任）和歐鋼先生（Prof. Dr. Pulat Otkan，曾任漢學組第四任組主任）。

由此可見，中土兩國自從簽訂文化專約以後，學術文化關係非常密切。

但是非常遺憾的是，土耳其竟於 1971 年和我斷交。雙方政府不再提供獎學金資助留學生，學術交流幾乎中斷。直到 1989 年我方在安卡拉成立「駐安卡拉台北經濟暨文化代表處」（1993 年升格為「代表團」），而土耳其亦於 1993 年在台灣成立「土耳其經濟代表團」（1994 年更名為「駐台北土耳其貿易辦事處」）以後，兩國關係才日益密切。尤其是在 1993 年，政治大學和安卡拉大學簽訂學術合作協議書以後，交換教授與留學生方又絡繹於途。

其實，早在兩千年以前，土耳其就曾以匈奴、突厥和回紇等稱謂，先後出現在中國的北方，和中國時戰時和，往來密切，互相影響甚巨。拙著「五代時期沙陀土耳其人對中國社會之影響」（907-960），只是雙方互動中的滄海一粟，但願再版以後能拋磚引玉，引起學術界的共鳴，一起探討更多、更深入的中土關係。

感謝目前在安大攻讀博士學位的林珊汝同學幫我處理中文問題（例如將我當年用手寫的中文，轉換成電子文字檔等等），也感謝張智棠先生不厭其煩的居中聯絡，更要感謝敦達教授任勞任怨的主持再版工作。

拙著未盡理想之處，敬請讀者，不吝指教。

本序文有中文和土耳其文兩個版本）

2020 年 11 月吳興東

3 Kasım 2020’de “Taipei Ekonomi ve Kültür Misyonu-Ankara”nın sekreteri Sayın Bay Hasan CHANG (張智棠先生) bana, Ankara Üniversitesi “Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi” (APAM) Müdürü Prof. Dr. A. Merthan Dündar’ın bana yazdığı 2 Kasım tarihli e-postayı gönderdi. Özet olarak, Ankara Üniversitesi’nce benim “Beş Sülale Çağı’nda Sha-t’o’ların Çin Toplumuna Etkileri (907-960)” adlı doktora tezimi tekrar basmak arzusunda oldukları belirtilip, benim kabul etmem ve bir ön söz yazmam isteniyordu.

50 sene önceki eserimin, üniversitem tarafından takdir edilmesi ve tekrar basılmak istenmesi hakikaten beni çok gururlandırdı. Tabii ki hemen kabul ettim ve bu ön sözü yazmaya koyuldum.

1959 yılında, on sekiz yaşındayken Cheng Chi Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü’nün Türkçe Anabilim Dalı (2000 yılında “Türk Dili ve Kültürü Bölümü olarak değiştirildi”)’ni kazandım, kıymetli hocalarım Prof. Davut Lui (劉恩霖教授) ve Prof. Hikmet Ma (馬明道教授) ’dan Türkçe, Türk Tarihi ve Türk Kültürünü öğrenmeye başladım. İki hocam da subaydılar. Gençliklerinde Türkiye’de Harp Okulu’nda tahsil görmüşlerdi.

O zaman, bırakın internet veya bilgisayar, bizde Türkçe lügat ve Türkçe klavyeli daktilo bile yoktu. Biz, önce İngilizce daktilo ile dersi daktilo eder, sonra teksir makinesiyle çoğaltarak sınıf arkadaşlarımıza dağıttık (sınıfta sadece 5 talebe vardı). Derste hocamız mesela, ‘cicek’ kelimesindeki iki c harfinin altına birer çengel koymamızı tembihler böylelikle ‘çiçek’ kelimesi meydana gelirdi. ‘dun’ kelimesindeki u harfinin üstüne iki nokta koymamızı tembihler, ‘dün’ kelimesi meydana çıkardı. Ondan sonra bize, ‘çiçeğ’in ve ‘dün’ün anlamlarını söylerdi. Bizim öğrenme şartlarımız böyle idi ve dolayısıyla seviyemiz de çok düşüktü, bugünkü talebelerle kıyas edilemezdi.

Bütün fakültede sadece on iki bölüm vardı. Öğrenci sayısı da az olduğu için kısa zamanda Türk talebesi Bay Rıza Bekin (sonra Ankara Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü’nün Sinoloji Anabilim Dalı’nın üçüncü başkanı olmuştu) ile tanıştım, Tayvan’ı ziyarete gelmiş olan bayan Prof. Dr. Muhaddere Nabi Özerdim’i (Sinoloji Anabilim Dalı’nın ikinci başkanı idi. İlk başkanı Yahudi soylu Alman Prof. Dr. Wolfram Eberhard idi) de gördüm. Ben dördüncü sınıftayken Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in Türk Tarihi derslerine de girmiştım.

1963 yılında mezun olduktan sonra askere gittim. 1965 yılının Eylül ayında Türkiye Hükümeti’nin bursunu kazanarak aynı yılın Kasım ayında Türkiye’ye okumaya gittim. Ankara’ya vardığımda, benden bir yıl evvel

mezun olmuş olan arkadaşım Tsai Wen Sın (蔡文森) ve Chen Qing Long (陳慶隆), benim sınıf arkadaşım Wu Sın Ji (吳森吉), bir de benim alt sınıftan Lin Yi Ming (林義民) gibi arkadaşlar oradaydılar. Cheng Chi Üniversitesi'nin Türkçe Anabilim Dalı 1958 yılında kurulmuştu. Ertesi yıl bu Anabilim Dalı'na girdim. Benden üç yıl sonra mezun olan İbrahim Huang (黃承宗), Ayten Kao (高苓苓) sonra 'Türk Dili ve Kültürü Bölümü'nün başkanı oldu) ve Ahmet Huang (黃啟輝 sonra Doğu Dilleri Bölümü'nün başkanı oldu) da Türkiye'ye gelip tahsil etmişlerdi. Ben dâhil, Tayvan'dan gelen öğrencilerin çoğu Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in yanında çalışıp, doktor unvanımızı kazandık. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, çok bilgili ve bilhassa Çin-Türk kültür ilişkilerini geliştirmekte var gücüyle çalışan bir profesördü.

Çin ve Türkiye arasında 1934 yılından beri diplomatik ilişkiler vardı, fakat ancak 1957 yılında kültür anlaşmalarına imza atmışlardı. Bu anlaşmanın 4. maddesi şöyle idi: 'her iki hükümet tarafından, okumak veya araştırma yapmak için karşı memlekete giden talebeler ve profesörlere burs veya maddi yardım verilecektir.' Dolayısıyla yukarıda bahsettiğimiz Bay Rıza Bekin okumaya, Prof. Dr. Muhaddere Nabi Özerdim ziyarete ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel ders vermeye gelebildiler. Biz de mezun olduktan sonra burs alıp Türkiye'ye gidebildik. Tabii ki Türkiye de Çin'e tahsil görmeleri için epey öğrenci gönderdi. Onların arasında mezun olduktan sonra Ankara Üniversitesi'nde hocalık edenler, yukarıda bahsettiğim Prof. Dr. Rıza Bekin'den başka bir de Bayan Ayşe Onat (sonra Prof. Dr. olup Tarih Bölümü'nün başkanı oldu) ve Bay Pulat Otkan (sonra Prof. Dr. olup Sinoloji Anabilim Dalı'nın 4. Başkanı oldu) vardı.

Görülüyor ki Çin ile Türkiye arasında kültür anlaşması imzalandıktan sonra, kültür alanında epeyce bir yakınlaşma olmuştur.

Fakat ne yazık ki 1971 yılında Türkiye bizimle diplomatik ilişkisini kesti ve böylelikle burslar son buldu. Kültür mübadelesi de hemen hemen tamamen durdu. 1989 yılında bizim taraf Ankara'da "Taipei Ekonomi ve Kültür Ofisi-Ankara" (1993 yılında bu 'Ofis', 'Misyon' olarak değişti) ve Türkiye 1993 yılında Tayvan'da "Türk Ticaret Misyonu-Taipei"yi (1994 yılında adı 'Türk Ticaret Ofisi-Taipei' olarak değişti) kurduktan sonra iki memleketin münasebeti tekrar gitgide yakınlaşmaya başladı. Bilhassa 1993 yılında, Cheng Chi Üniversitesi, Ankara Üniversitesi'yle bir bilimsel anlaşma imzalandıktan sonra, profesör ve talebe değişimi yeniden başladı.

Aslında, iki bin yıl önce, Türkler; Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar adları altında, sırayla Çin'in kuzey taraflarında belirlenmişlerdi. Çinlilerle bazen savaş, bazen de sulh halinde geçinip, birbirlerine epey tesir etmişlerdi. Tezim, "Beş Sülale Çağı'nda Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri (907-960)", sadece iki tarafın ilişkilerinin çok az bir kısmıdır. Arzu ederim ki bu bir başlangıç olarak akademisyenlerin dikkatini çeker, onlar da bu alanda çalışırlar, beraberce bu ilişkinin daha fazlasını bulup, münasebetin daha derinine girebilelim.

Şu anda, hâlâ Ankara Üniversitesi'nde doktora öğrencisi olan Bayan Büşra'nın (林珊汝小姐) Çince ile ilgili sorunlarımı hallettiği için (mesela el ile yazdığım Çinceleri elektronik yazıya dönüştürmesi vs.) ve aynı zamanda Sayın Bay Hasan Chang'ın usanmadan araya girip yardımda bulunduğu için, bilhassa Prof. Dr. Merthan Dündar'a, bıkmadan tekrar basım işleriyle uğraştığı için teşekkür ederim.

Âcizane tezimin eksik taraflarını lütfen çekinmeden bildiriniz.

Kasım, 2020

Uğur H.T.Wu

TEZ

**Beş Sülale Çağı'nda
SHA-T'O'LARIN ÇİN TOPLUMU'NA ETKİLERİ
(907-960)**

Wu Hsing-tung

DOKTORA ÇALIŞMASI

TAIPEI - 1970

KISALTMALAR

CWTS: Chiu Wu-tai-shih qiu 舊五代史

HWTS: Hsin Wu-tai-shih 新五代史

WTHY: Wu-tai-huei-yao 五代會要

TCTC: Tzû-chih-t'ung-chien 資治通鑑

HTS: Hsin T'ang-shu 新唐書

TH: Tz'û-hai 辭海

CKKC: Chung-kuo-ku-chin ti-ming-ta-tz'û-tien 中國古今地名大辭典

ÖN SÖZ

Çin’de Beş Sülale Devri Kuzey Çin tarihi bakımından önemli çağdır. Bu çağın ömrü, Çin Sülaleleriyle karşılaştırılacak olursa, çok uzun sürmemiştir. Fakat dışarıdan yabancı kabilelerin gelmeleri ve içerideki birçok Çin derebeylerinin devamlı bir mücadele halinde bulunmaları sebebiyle bu çağ, Kuzey Çin’in ekonomik ve etnik durumuna çok derin tesirlerde bulunmuştu. Devamlı harpler, kıtlıklar, can ve mal korkusu kuzey Çin’in eskiden beri, buralarda oturan halkı yerlerinden oynatmış ve bu suretle bu bölgelerin eski çehresini değiştirmişti. Bu durum elbette ki sonraki Çin tarihine de önemli tesirlerde bulunmuştu.

Çin tarihinin önemli bir çağ olmasına rağmen bu konu üzerinde ne Batı’da ne de Çin’de ciddi olarak durulmamıştır. Dışarıdan gelen kavimler şüphesiz ki bu çağın oluşuna birinci derecede katkıda bulunan unsurlar idiler. Beş Sülale denen (907-960) bu devirde önemli rol oynayan başlıca iki yabancı kavim var idi. Bunlar da Türk asıllı Sha-t’o’lar ile Moğol asıllı Kitan’lardı. Kitan’lar Beş Sülale süresince Çin’in etrafında dolaşmışlar ve bu çağın sonunda da Batılıların Hitay ve Çinlilerin ise Liao dedikleri tanınmış imparatorluğu kurmuşlardı. Sha-t’o Türklerinin Beş Sülale Çağı’ndaki rolleri ise Kitanlar’inkine nazaran daha başka türlüydü. Sha-t’o’lar bizzat Çin’in içine girmişler ve Beş Sülale’den üçünü kurmuşlardı. Bu sebeple, yeni sülaleler kurarken savaşlar yapmışlar, devlet kurduktan sonra da yeni bir teşkilat meydana getirmişler ve geniş Çin topraklarını idare etmişlerdi. Çin’in çok eski bir kültürü ve devlet ananesi vardı. Çin’e daha henüz yeni gelen bu yabancı Türklerin, Çin’de nasıl devlet kurabildikleri ve devleti nasıl idare edebildikleri, hakikaten bir merak edilecek ve üzerinde durulacak bir konudur. Sha-t’o’ların da eski Türk âdetlerinden ibaret birçok inanış ve yaşayış tarzları vardı. Çin’e yerleşip devlet kurduktan sonra, bu ananelerini ne derece muhafaza edebildikleri şimdiye kadar incelenmemiştir. Ayrıca bu yabancılar, kendi devlet anlayışlarına uymayan Çin halkını nasıl idare edebilmişler ve onlara kendilerini sevdirmişlerdi? Elbette ki bu yabancı Türkler, Çin kültürüne bazı katkılarda bulunmuşlardı. İşte bütün bu önemli soruların hepsi, bizim tezimizi ilgilendiren konulardır. Sui veya T’ang sülaleleri gibi özbeöz Çinli olan devletlerin incelenmesinde kullanılan tarih metodunu, Beş Sülale

Çağı için de kullanamazdık. Böyle bir inceleme için hem Türklerin eski kültürlerini hem Çin'i çok iyi tanımak lazımdır.

Bütün bu sebeplerden dolayı bizim çalışmalarımız, Çin'deki ve Batı'daki tarihçilerinin tetkiklerinden tamamıyla ayrı bir anlayış ve metotla yapılmıştır.

I. BEŞ SÜLALE ÇAĞI'NDAN EVVELKİ SHA-T'O'LAR

A. Sha-t'o Kelimesi

Çince tarih kitaplarında Sha-t'o'ların atalarından bahsedilirken bazen Chu-ye (朱耶),¹ bazen de Chu-ye (朱耶) olarak yazılır.² Bunların bir ehemmiyet taşımadıkları aşikârdır çünkü Çince telaffuzları aynı olan kelimeler pek çoktur. Diyebiliriz ki bu iki kelime, bir sesin iki ayrı yazılış şeklidir. Nasıl bir Çinlinin adı Türkçe yazılırken tam sesini muhafaza edemiyorsa, Çinliler Sha-t'o Türkleri'nin isimlerini yazarlarken de sesleri istemeyerek bozar, yeni kelimeler uydurur ve kitaplarına kaydederler. Bu gerçek, klasik Çin tarih kitaplarını okuyanlar tarafından pekiyi bilinmektedir.

Chu-ye, Ch'u-yüeh (處月) kabilesinin bir kolunun adıdır.³ Eski zamanlarda Çin'in şimal komşularında soyadı alma diye bir âdetleri yoktu. Daha sonraki zamanlarda Çinlilerle olan temasları sıkılaştıkça soyadı almaya başlamışlardır. Böylece Chu-ye de kabile adlığından çıkıp bir aile soyadı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sonradan, Chu-e'ler kuvvetlendiklerinden, kendilerinden artık Ch'u-yüeh olarak bahsetmişlerdir. Daha sonra, Ch'u-yüeh'ler, Chin-sha (金X)⁴ Dağı'nın güneyinde ve P'u-lei (浦類)⁵ Denizi'nin doğusunda bulunan kum yığnında oturduklarından kendilerinden "Sha-t'o Türkleri" diye bahsedilmeye başlanmıştır.⁶

Türkçede, Çincedeki 'kum yığınları' 'çöl' demektir. Çince de ise 'Sha-t'o' (沙陀) denir. 'Chu'u-yüeh' kelimesi, eski Türkçedeki 'çöl' kelimesinden tercüme edilmiş olmalıdır. Bundan dolayı Türkçedeki 'Ch'u-yüeh' kelimesinin karşılığı Çincedeki 'Sha-t'o' kelimesidir. Bunun başka bir izahı yoktur.

B. Sha-t'o'ların Menşei, Çin'e Göçmeleri ve Çin'de Büyümeleri¹

Dr. Cevdet Gökalp, birkaç sene önce yazdığı doktora tezinde, beş sülaleden önceki Sha-t'o'lar hakkında iyi çalışmıştı.⁷ Onun için bu konuyu yalnızca özet olarak anlatacağız.

¹ Esas metinde, "Büyüleri" yazılmakta olup, muhtemelen daktilo hatası sebebiyle hatalı yazılmıştır. (E.N)

Sha-t'o'lar Türktür; daha doğrusu Batı Türklerindendirler. M.S. 582 senesinde Doğu ve Batı Türkleri ayrılınca Sha-t'o'lar,⁸ Ch'u-yüeh ve Ch'u-mi (處密)'lerle⁹ beraber, eski zamanda Wu-sun (烏孫)'ların¹⁰ oturdukları sahada yerleştiler. Görünüşe göre Sha-t'o'lar, nispeten küçük bir grup olarak, Ch'u-yüeh'ler aslında Chin-sha Dağı'nın güneyinde ve P'u-lei Denizi'nin doğusundaki yerlerde yaşıyorlarmış. Buralarda çölün bulunması sebebiyle, kendilerinden 'Sha-t'o Türkleri' diye bahsedilmişti.

M.S. 643 senesinde Batı Türkleri arasında kaynaşmalar baş gösterince Ch'u-yüeh'lerin bir kısmı, Mi-shê (彌射) ve kardeşi Pu-chen (步真)'ın idaresi altında, Çinlilere teslim olduğu halde, küçük bir grup Ho-lu (賀魯)'nun kumandası altında hürriyetlerini muhafaza etmeye muvaffak olmuştu. O zaman Ch'u-yüeh kabilesi Ho-lu'nun kumandası altında bulunan Batı Türklerine tâbi olmuş idi. M.S. 648 senesinde Ho-lu Çin'e teslim olduğu zaman, Ch'u -yüeh lideri Chu-ye Ch'üeh-ssu-chin-a-ch'üeh (朱耶闕俟斤阿闕, Kül Erkin A-chüeh Alpkül ?)'nin de Çin'e tâbi olmasını istedi. M.S. 651 senesinde, Ho-Lu Çin'e isyan etmeye kalktığı zaman, Chu-ye Ku-chu (朱耶孤注) kumandası altında bulunan Ch'u-yüeh'lerin küçük bir grubu, Çin'in aleyhinde bulunuyorlardı. Chu-ye Ch'üeh-ssu-chin-a-ch'üeh ve Chu-ye Ku-chu diye iki şahıs vardı. Bunların Ch'u-yüeh kabilesinden olmalarına rağmen rollerini ve münasebetlerini bilemiyoruz. Chu-ye Ku-chu, Çin tarafından öldürüldükten sonra onun kabilesi M.S. 712 senesine kadar Çin'e bağlı kaldı. Bu sıralarda, yani M.S. 661-663 senelerinde Ch'u-yüeh'ler, liderleri Sha-t'o-chin-shan (沙陀金山) 'ın kumandası altında, Çinlilerle beraber Tölosler'e¹² karşı savaşmışlardı. Sha-t'o-chin-shan'ın, bu savaşlardaki zaferlerde büyük payı olduğu için ona Chang-i-kung (張掖公)¹³ unvanı verilmişti.

M.S. 712 senesinde Tibetliler, yani T'u-fan'lardan kaçmak mecburiyetinde kaldıkları için Sha-t'o-chin-shan, kabilesini alarak Pai-t'ing (北庭)'e¹⁴ göç etmişti. Sha-t'o-chin-shan öldükten sonra oğlu Fu-kuo (輔國) ve Fu-kuo öldükten sonra oğlu Ku-to-chih (骨咄支) yerine geçti. M.S. 741 senesinde Ku-to-chih, Çin hükümetinin ricası ile An-lu-shan (安祿山)'a¹⁵ karşı T'ang İmparatorluğu'nu müdafaa etmişti.

M.S. 756-763 seneleri arasında, Çin iç ve dış olmak üzere birçok problemle karşı karşıya kaldığı için muhtelif kabilelerle meşgul olmaya pek vakti olmamıştı. Bunun için ki, Sha-t'o ismini kabul etmiş olan Ch'u-yüeh'ler, Uygurlara tâbi olmuşlar, fakat büyük bir baskı altında yaşamışlar. Bu arada Ku-to-chih ölmüş ve onun yerine oğlu Chu-ye Chin-chung (朱耶盡忠) geçmişti.

M.S. 785-805 seneleri arasında Uygurların tazyikine daha fazla dayanamadıkları için Sha-t'o'lar, 7.000 çadırlık bir halk kitlesiyle T'u-fan'lara sığınmışlardı. Bundan sonra T'u-fan'larla işbirliği yaparak Pei-t'ing'e saldırıp orasını yıktılar. Bunu müteakip T'u-fan'ları dinleyerek Kan-chou (甘州)¹⁶ya taşınmışlardı. Aradan uzun bir zaman geçmeden, T'u-fan'lar, Uygurlar tarafından mağlup edildiler ve Chu-ye Chin-chung doğuya doğru kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine T'u-fan'lar, Sha-t'o'ların kendilerine olan dostluklarından şüphe edip onların Sarı Irmak'ın ötesine yerleşmelerini istemişlerdi. M.S. 808 senesinde Sha-t'o'ların reisi olan Chu-ye Cin-chung onların bu isteklerine şiddetle karşı koydu ve planlar kurarak Çin'in himayesine girmek istedi. Planlarını gerçekleştirmek için şu şekilde hareket etmişlerdi:

1. Chu-ye Chin-chung, Ch'i-lien-shan (X連山)¹⁷ Dağları'nı aşarak güneye gitmiş, fakat Yao (洮)¹⁸ Nehri'ni geçerken onları takip eden T'u-fan'lar tarafından sıkıştırılmış ve büyük bir hezimete uğratılmıştı. Chu-ye Chin-chung bu savaş sırasında öldü. Sağ kalan askerleri ve adamları ise Feng-hsiang (鳳翔)¹⁹ ve Hsing-yuan (興元)²⁰ kaçmışlardı. 2. Chu-ye Chin-chung'un oğlu olan Chu-ye Chih-i (朱耶執宜), Í-pu-la (亦不剌) Dağları'nı aşarak doğuya, yani Ala-shan (阿拉善) Dağları'ndan geçmek suretiyle Ling-chou (靈州)²¹ya varmayı planlamıştı. Fakat yolda iken kendilerine yetişen T'u-fan askerleri tarafından yenilgiye uğratılmış ve ancak 2.000 kişilik bir grup ile hedeflerine ulaşabilmişlerdi. Savaş sırasında dağılmış olan kabile adamları ise ya güneye yani T'ai-yüan (太原)²² veyahut kuzeye Chen-wu (振武)²³ gitmişlerdi. Ling-chou'ya vardıkları Çin hükümeti tarafından öğrenilince, hemen onlar Ho-hsi (河西)²⁴ Chieh-tu-shih (節度使)²⁵ Fan-hsi-ts'ao (范希朝)²⁶'nun emri altında bulunan Yen-chou (鹽州)²⁶

yerleştirilmişlerdi. Bu sıralarda dağılan kendi adamları Feng-hsiang, Hsing-yüan, T'ai-yüan, Chen-wu ve diğer şehirlerden, uzun mesafeler katederek kendisine katılmak için Yen-chou'ya gelmişlerdi. Fan-hsi-ts'ao sonradan T'ai-yüan'a nakledilince Chu-ye Chih-i ve kabilesi de onunla beraber T'ai-yüan'a gitmiş ve Hsin-ch'eng (新城)²⁷ şehrinde oturmuştu.

M.S. 876 senesinde Tai-pei vilâyetindeki askerler hükümete karşı ayaklanmış, lider olarak da Li-kuo-ch'ang (yani Chu-ye Ch'ih-hsin)'in oğlu Li-k'ê-yung'u seçmişlerdi. Li-k'ê-yung Yün-chou (雲洲)²⁸'da karargâh kurmuş ve isyancıların başına geçerek emirler vermeye başlamıştı. Çok geçmeden Li-kuo-ch'ang da isyan etmiş ve Çin hükümeti bunları bastırmak için birçok sefer yapmış fakat hiçbir netice alamamıştı. Ancak M.S. 880 senesinde isyanlar bastırabilmiş ve Li-kuo-ch'ang, Li-k'ê-yung ile dağılan diğer destekleyici Tatarlar'a kaçmışlardı.

Tam o sıralarda Çinli olan Huang-ts'ao (黃巢) isminde bir haydut büyük silahlı taraftarlarıyla Çin başkentine saldırmış ve başkenti saldırmış ve başkenti istilâ etmişti, Çin hükümeti Huang-ts'ao'nun kuvvetlerini imha etmek için birçok generallerini çağırmış fakat hiçbiri bu işte mevcudiyetini gösterememiştir. Çin hükümeti çaresiz kalınca Li-kuo-ch'ang'dan faydalanmayı düşünmüş ve onun suçunu affetmişti. Li-k'ê-yung (李克用)'u da Tai-chou vilâyetinin Ts'i-shih (chi)'liğine tayin etmiş ve Huang-ts'ao'nun taraftarlarını bastırmakla görevlendirmişti. Li-k'ê-yung bu vazifeyi aldıktan kısa bir süre sonra başkenti kurtarmış ve en büyük başarıyı gösteren askerî bir kumandan olarak seçilmişti. Çin hükümeti savaşlar sırasında yararlılık göstermiş olan kumandanları mükâfatlandırmak için ayrı ayrı rütbe ve unvanlar dağıtmıştı. Bu arada Li-kuo-ch'ang'a Tai-pei Chieh-tu-shih'liği, Li-k'ê-yung'a ise Ho-tung (河東) Chieh-tu-shih'liği verilmişti. Bundan başka Li-k'ê-yung büyük bir şeref unvanı olan Lung-hsi-chün-kung (隴西郡公) unvanını da kazanmıştı.

M.S. 883 senesinde Huang-ts'ao, yeniden Ho-nan (河南) vilâyetine saldırmıştı. Fakat Li-k'ê-yung askerlerini yanına alarak savaşa katılmış ve bu haydutları püskürtmüştü. Kısa bir zamanda Ho-nan vilâyeti haydutlardan arınmış oldu. Ertesi sene Li-k'ê-yung, birliği ile beraber Ts'ao-chou (曹州) vilayetine gitmişti. Pien (汴) generali Chu-wên (朱溫), bir komplo hazırlayıp

onu yemeğe davet etmiş ve yemek sırasında daha evvel saklanmış olan askerlerini Li-k'ê-yung'a hücum ettirmişti. Tam bu sıralarda büyük bir fırtına kopmuş. Li-k'ê-yung da bu karışık durumdan istifade ederek kaçmıştı. Bu olaydan itibaren Li-k'ê-yung ile Chu-wên arasında büyük bir husumet meydana gelmiş ve birbirlerini yok etmek için durmadan bir sebep arıyorlardı.

M.S. 885 senesinde Huang-ts'ao isyanı bastırıldıktan sonra T'ang imparatoru tekrar hükümet merkezine döndü. Fakat Huang-ts'ao isyanı T'ang Sülalesi'nin nihayet bulmasına yol açtı. Geriye kalan tek mesele Chu-wên ve Li-k'ê-yung arasındaki mücadeleydi. Chu-wên kısa bir zaman içinde Li-k'ê-yung'dan daha çok kuvvetlendi. Onun için Li-k'ê-yung 'Komplo Olayı'ndan intikam almak amacıyla hükümet merkezini tehdit etmesine rağmen kesin bir netice alamamıştı. Böylece, M.S. 890'dan itibaren aralarındaki savaş şiddetlenmişti. Li-k'ê-yung Shan-hsi (山西)'e, Chu-wên de doğudaki ovalara güveniyordu.

Bu sıralarda hükümet merkezinde meydana gelen isyanlar T'ang imparatorunu tehdit ediyordu. Onun için T'ang imparatoru kaçarak, görünüşte kendisine yegâne sadık tanıdığı Li-k'ê-yung'un himayesi altına girmek zorunda kaldı. Fakat çok geçmeden Chu-wên'in eline düştü. M.S. 907 senesinde Chu-wên, T'ang hanedanını devirip kendisini imparator, devletinin adını da sonraki Liang (後梁) olarak ilân etti. Liang denilen ve Chu-wên'in kurduğu bu hanedan 'Beş SülaleSülale'nin bir başlangıcıdır. Ertesi sene Li-k'ê-yung vefat etti ve onun yerine oğlu Li-ts'un-hsü (李存勗) geçti.

T'ang İmparatoru T'ai-tsung (太宗)'un zamanında (M.S. 627-650) Batı Türkleri'nin en büyükleri ve en kuvvetlileri Tölos, Yen-t'o (延陀) ve A-shin-a (阿史那) kabileleriydi. T'ung-lo (同羅), P'u-ku (僕固) ve Pa-ye-ku (拔野古) gibi sayıları ona yaklaşan diğer kabileler ise bunlara nazaran daha küçük ve zayıf idiler. Ch'u-yüeh ve Ch'u-mi, işte bu ufak kabilelerindendi. Chu-ye kabilesi ise Ch'u-yüeh kabilesinin bir koluydu. M.S. 651 senesinde Chu-ye Ku-chu, Ho-lu'yu takip ederek T'ang S'ne karşı isyan ettiğinden dolayı T'ang askerleri tarafından öldürülmüştü. Böylece Chu-ye kabilesi de ortadan kaybolmuştu. Aslında o zamanki Türkler tarih yazmıyorlardı. Chu-ye kabilesi o kadar küçük ve önemsizdi ki Çin tarih kitaplarında bile pek kaydedilmemiştir. Bundan dolayı neslinden olanların hangi soydan geldiklerini de bilemiyoruz. Aradan 150 sene kadar bir zaman geçtikten sonra

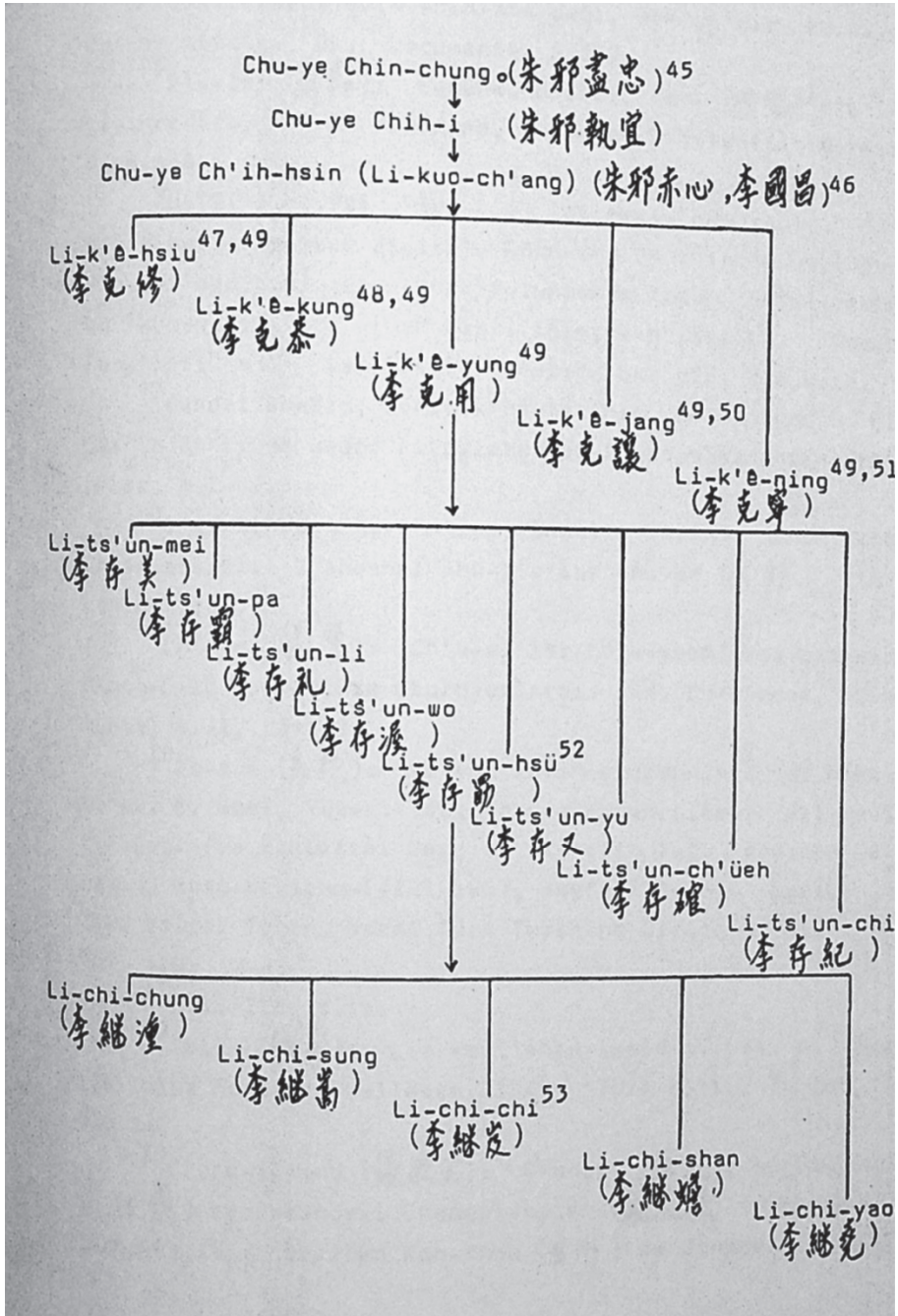
Chu-ye Chin-chung ve Chu-ye Chih-i adlı baba-oğul iki şahıs Çin tarihinde görülmüştü. Kendilerine Chu-ye soyadını takmışlar ve Sha-t'o kabilesinden olarak tanınmışlardı. Bundan dolayı da Sha-t'o kabilesi, Çin tarih kitaplarında kayıt edilmeye başlanmıştı. Daha sonra Chu-ye Chin-chung'un torunu Chu-ye Ch'ih-hsin'e, T'ang imparatoru tarafından 'Li' soyadı ile 'Kuo-ch'ang' adı verilmişti. Sonradan Li ailesi, Çin tarihinde büyük bir rol oynadığından, Sha-t'o kabilesi de büyük ün kazanmıştı.

Sha-t'o'lar Çin'e tâbi olduktan sonra birçok dâhili harbe karışmış ve birçok önemli yardımda bulunmuşlar. Bilhassa Li-k'ê-yung zamanında birçok defa T'ang Sülalesi'ni yıkılma tehlikesinden kurtarmışlardı. Sha-t'o'ların T'ang Sülalesi'ne gösterdikleri bağlılıktan hiçbir zaman şüphe edilmemiştir. Fakat bütün bunlara rağmen Li-k'ê-yung'un isyanları bastırmak için hükümet merkezine girmesi ve imparatoru korumak bahanesiyle onu elinden tutması, farkında olmayarak T'ang Sülalesi'ni de tehdit ediyordu. Eğer Li-k'ê-yung daha değişik ve daha olumlu bir şekilde T'ang Sülalesi'ne yardım etseydi, belki T'ang Sülalesi'nin ömrü daha uzun olabilirdi.

Diğer bir bakımdan, T'ang Sülalesi'nin nihayet bulmasında Sha-t'o'lar sorumlu değillerdi. İç isyanları bastırmak için T'ang İmparatoru T'ai-tsung zamanında Türklerden, Su-tsung (肅宗) zamanında (M.S. 756-762) Uygurlar'dan ve Tê-tsung (德宗) zamanında (M.S. 780-785) Tibetli olan T'u-fanlar'dan yardım istemişlerdi. Her seferinde yabancı kuvvetlerin yardımı ile iç isyanları bastırmaya çalışırken istilâlara yol açıyorlardı. T'ang'lar bunlardan birçok ders almışlardı, onun için son zamanlarda bir yandan Sha-t'o'lara dayanarak Huang-ts'ao isyanını bastırırken, diğer yandan da tarihin tekrarlanmaması için de Sha-t'o'lara itimat etmemişler ve onların kuvvetlenmelerine mani olmaya çalışmışlar, bu da Sha-t'o'ların T'ang Sülalesi'ni yıkılma tehlikesinden kurtaramayışlarının sebeplerinden biriydi.

T'ang Sülalesi Chu-wên tarafından yıkıldıktan sonra, Sha-t'o'lar yine de bütün güçleriyle Chu-wên'e karşı geldikleri için Çin'de yerleşen Sha-t'o'lar ile Çinliler arasında büyük bir kaynaşma meydana gelmişti. Her yönünden birbirlerine tesir etmiş, karşılıklı olarak medeniyetlerinin gelişmesine ve değişmesine sebep olmuşlardı. Aşağıdaki bölümlerde bu mevzularla ilgili incelemeler yaparak bir tarihçi gözüyle "Beş Sülale Çağı'nda (907-960) Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri"ni olduğu gibi aydınlığa çıkarmaya çalışacağız.

Li-k'e-yung'un Soy Kütügü

NOTLAR

- ¹ CWTS, 25, s.1a: T'ai-tsu-wu-huang-ti (太祖武皇帝)'nin adı K'ê-yung (克用)'du. Asıl soyadı Chu-ye (朱耶) idi.

CWTS, 26, s.16a: 'T'ai-tsu-wu-huang-ti, Chu-ye Ch'ih-hsin (朱耶赤心)'in kanından olup Sha-t'o kabilesinden imiş. Ecdatlarının en eskisi bir kartal yuvasında dünyaya geldiği rivayet edilir. Böyle olağanüstü bir yerde doğduğu için, Li-k'ê-yung'un ve ecdadı, kabilesinde büyük saygı ve takdir toplamış. Kabile reisi bütün adamlarının ona bakmalarını ve sırayla evlerinde kendisine hizmet etmelerini emretmişti. Böylece kendisinin adı da 'herkesin evladı' anlamına gelen Chu-ye (諸爺) diye iki kelime ile çağılırmaya başlanmıştı. İsminden anlaşıldığına göre, Li-k'ê-yung'un bu atası, bir aile büyüğü tarafından büyütülmemiştir. Zaman geçtikçe Chu (諸) kelimesi, Chu (朱) şeklini almış; Ye (爺) kelimesi ise, Ye (爺) olarak yazılmaya başlanmıştı.' diyor. Bence bu iddia, hiçbir tarihi belgeye dayanmadığı için, asılsız olarak atfedilebilir.

- ² HWTS, 4, s.1a: Li-ts'un-hsü (李存勖)'nün ecdatlarının asıl soyadı Chu-ye (朱邪) idi.

- ³ Ting-ch'ien (丁謙), Pêng-lai*hsüen-ti-l,-hüeh-ts'ung-shu (蓬萊軒地理學叢書), cilt 2, s. 815: Ch'u-yüeh (處月) kelimesi 'kum yığını' demektedir. Aslında Chuo-ye (涿邪) olarak Han-shu (漢書)'da geçmişti. Yani Chu-ye (朱邪), Han zamanındaki Chuo-ye ve T'ang devrindeki Ch'u-yüeh kabilesinin bir kolunun ismiydi.

HWTS, 4, s.9b: Chu-ye (朱邪), Ch'u-yüeh kabilesinin bir kolunun ismiydi.

- ⁴ Ting-ch'ien, Pêng-lai-hsüan-ti-li-hsüeh-ts'ung-shu, II, s.816: 'Chin-sha Dağı, Pai-li-k'un (巴里坤) şehrinin 300 Li kadar kuzeydoğusundadır.'

diyor. Ona göre, bu dağ, bugünkü haritalarda Ni-ch'ih-chin (尼赤金) olarak kaydedilir. Chavannes'a göre Chin-sha Dağı, Urumçi'nin kuzeyinde bulunmaktadır. Bk. Documents, s. 338.

- ⁵ P'u-lei (蒲類) : Bugünkü Barköl, Hami (哈密)'nin kuzeyindedir. Bk. A. Hermann, Southern Tibet, cilt 8, kısım 4, s. 446.
- ⁶ HWTS, 4, s. 9b: 'Sha-t'o' kelimesi 'kum yığını' demektir diyor. Bu 'kum yığını', Chin-sha Dağı'nın güneyinde ve P'u-lei Denizi'nin doğusunda bulunmaktaydı. Ch'u-yüeh'şer bu 'kum yığnında oturdukları için, kendilerine 'Sha-t'o Türkleri' adı verilmişti. Ayrıca bk. HTS, 218, s. 1a.
- ⁷ Cevdet Gökalp, Göktürk Devleti'nin kuruluşundan Çingiz'in huzuruna kadar Altaylar'da ve İç Moğolistan'daki kabileler, s. 1-83.
- ⁸ O sıralarda Sha-t'o'lar, Sha't-o ismini henüz kabul etmemişlerdi. O zamanki Sha-t'o'lar Chu-ye (朱邪) olarak tanınıyordu.
- ⁹ Ch'u-mi (處密): Ch'u-mi'ler Ch'u-yüeh'leri batısında, Manas Gölü çevresinde oturuyorlardı. Bk. Chavannes, Documents, s. 31, not. 3.
- ¹⁰ Wu-sun (烏孫): Wu-sun'ların oturdukları yer hakkında bk. B. Ögel, Yüeci'ler, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XV. Cilt 1-3, sayıdan ayrı basım, Mart-Haziran-Eylül 1957, sayfa 258-261. Ayrıca bk. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 41, 394, 409, 410.
- ¹¹ HTS, 218, s. 1a.
- ¹² Tolus (鉄勒): Bir kabilenin ismidir. Bk. B. Ögel, İlk Tolos Boyları, Belleten, 1949; Türk Kültür Tarihi, s. 91, 348.
- ¹³ Chang-i-kung (張掖公): Chang-i (張掖), bugünkü Kan-su (甘肅) eyaletindeki Chang-i-hsien (張掖縣) bölgesinde bulunmaktaydı. Eskiden Kan-chou (甘州) da denirdi. Kung (公), düklük, kontluk gibi bir şeref unvanıdır. Chang-i-kung, Chang-i bölgesindeki düklüğü, kontluğudur.

- ¹⁴ Pei-t'ing (北庭): Beşbalık demektir. Çinlilere göre, bugünkü Hsin-chiang (新疆) eyaletindeki Ti-hua (迪化); yani Urumçi şehridir. Ayrıca bk. B. Ögel, Sino-Turcica, s. 31, 93, 165; Türk Kültür Tarihi, s. 361, 362, 366.
- ¹⁵ An-lu-shan (安祿山): Annesi Türk (Göktürk), babası ise Soğd'luydu. An-lu-shan isyanının sebepleri için bk. B. G. Pulleybank, The Background of the Rebellion of An-lu-shan, Oxford University Press, 1955.
- ¹⁶ Kan-chou (甘州): Bk. not. 13.
- ¹⁷ Ch'i-lien-shan (祁連山): T'ien-shan (天山), yani Tanrı Dağı'nın bir koludur. Bk. TH, s. 2108.
- ¹⁸ Yao (洮): Sarı Nehir'in kollarından biridir. Kan-su eyaletinden çıkar. Ala-shan bozkırlarından geçerek Sarı Nehir'e kavuşur. Bk. Çin Coğrafya Sözlüğü, s. 146.
- ¹⁹ Fêng-hsiang (鳳翔): Bugünkü Shan-hsi (陝西) eyaletindeki Yü-lin (榆林) bölgesidir.
- ²⁰ Hsing-yüan (興元): Bugünkü Shan-hsi (陝西) eyaletindeki Nan-chêng-hsien (南鄭縣) şehridir. Bk. TH, s.2403.
- ²¹ Ling-chou (靈州): Ning-hsia-fu (寧夏府)'nun güneyindedir. Bk. P'êng-lai-hsüen-ti-li-hsüeh-ts'ung-hsu, s. 806.
- ²² T'ai-yüan (太原): Eski T'ai-yüan-fu (太原府) ile eski T'ai-yüan-chün (太原郡)'ün merkezidir. Bu şehir, bugünkü Shan-hsi (山西) eyaletindeki T'ai-yüan-hsien (太原縣) şehrinde bulunmaktaydı. Ayrıca bk. CKKC, s. 143.
- ²³ Chên-wu (振武): Bir yer adıdır. T'ang Sülalesi zamanında askerî bir karargâh bulunduğu bir şehirdir. Bugünkü Sui-yüan (綏遠) eyaletindeki Ho-lin-kê-êrh-hsien (和林格爾) şehridir. Bk. TH, s. 1242.

- 24 Ho-hsi (河西): (Sarı) Nehrin batısı anlamındadır. Bu bulgu, bugünkü Shan-hsi (山西) eyaletinin kuzey kısmı Kan-su eyaletinin doğu kısmı, Sui-yüan eyaletinin güneybatı kısmı ve Nin-hsia (寧夏) eyaletinin doğu kısmından ibarettir. Bk. CKKC, s. 514.
- 25 Chieh-tu-shih (節度使): T'ang Sülalesi'nde (M.S. 618-906) kurulan bir memuriyet unvanıdır. Her Chieh-tu-shih'in idaresi altında bir Tao (道) veya birkaç Chou (州) vardı. Chieh-tu-shih, kendi bölgesinde bütün askerî ve sivil işleri idare ederdi.
- 26 Yen-chou (塩州): Eski bir şehrin adıdır. T'ang Sülalesi orada bir Chou kurmuştu. Bu şehir, bugünkü Kan-su eyaletindeki Yen-ch'ih-hsien (塩池縣)'in kuzeyinde bulunuyordu.
- 27 Hsin-ch'êng (新城): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyaletindeki Shou-hsien (朔縣) şehrinin güneybatısındadır. Bk. CKKC, s.1011. Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung bu şehirde doğmuştu (M.S. 22.9.856).
- 28 Chên-chou (鎮州): Bugünkü Ho-pei (河北) eyaletindeki Chêng-ting (正定) şehrinin yakınında bulunan bir yerdir. Bk. TH, s. 2996.
- 29 Ts'ai-chou (蔡州): Bugünkü Ho-nan eyaletindeki Ju-nan-hsien (汝南縣) şehridir. Bk. TH, s. 2510.
- 30 Tai-pei (代北): Tai-chou bölgesinin kuzeyi demektir. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyaletindeki Yen-mên (雁門)'in kuzeyidir.
- 31 Chao-fu-shih (招撫使): Çağrıda bulunan ve isyan bastıran bir memurluktur.
- 32 Ta-t'ung (大同): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyaletindeki Ta-t'ung-hsien (大同縣) şehrindeydir. Eskiden Yün-chou da denirdi.

- 33 Yün-chou (雲州): Bk. not 32.
- 34 Ts'i-shih (刺史): Bir memuriyet unvanıdır. "Ts'ï", suçluları sorguya çekmek demektir. "Shih" ise elçi anlamına gelir T'ang sülalesi zamanında "Ts'i-shih", bugünkü vali anlamının karşılığında kullanılırdı.
- 35 Ho-tung (河東): Shan-hsi (山西) eyaletindeki Sarı Nehir'in doğusunda bulunan bölgelerdir.
- 36 Lung-hsi-chün-kung (隴西郡公): Lung-hsi-chün, bugünkü Kansu eyaletinin güneydoğu bölgesidir. Bk. TH, s. 3903. Kung (公) için bk. not 13.
- 37 Ts'ao-chou (曹州): Bugünkü Shan-tung (山東) eyaletinin Ts'ao-hsien (曹縣) şehrinin kuzey batısındadır. Bk. TH, s. 1406.
- 38 Pien (汴): Bugünkü Ho-nan eyaletindeki K'ai-fêng-hsien (開封縣) şehrinde bulunurdu. Sonraki Liang, Sonraki Chin, Sonraki Han ve Sonraki Chou sülalelerinin başkentiydi. Bk. TH, s. 1656.
- 39 Chu-wên (朱溫): Diğer ism, Chu-ch'üan-chung (朱全忠) idi. Onun biyografisi için bk. CWTS, 1-7; HWTS, 1-2.
- 40 Yan-t'o (延陀): Sir-Tarduş kabilesidir. Bu kabile, bugünkü Dış Moğolistan ve Sibirya Ovası'nda yaşamıştır. Bk. B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, s. 208; CKKC, s. 1296.
- 41 A-shih-na (阿史那): Yani Göktürkler. Göktürkler'in atasının soyadı A-shih-na'dır. Bk. TH, s. 3053.
- 42 T'ung-lo (同羅): Yani Tongra, Tölös boylarından biridir. Bk. CKKC, s. 295; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 154.
- 43 P'u-ku (僕固): Yani Bugu, Tölös boylarından biridir. Bk. TH, s.125; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 154.
- 44 Pa-ye-ku (拔野古): Yani Bayırku, Tölösler'in bir kabilesidir. Bk. W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 60; CKKC, s. 468.

⁴⁵ HTS, 218, s. 1b'ye göre, Chu-ye Chin-chung'un babası Ku-to-chih (骨咄支), büyük babası Fu-kuo (輔國) ve büyük babasının babası Sha-t'o-chin-shan (沙陀金山)'dır. Fakat onlar Chu-ye soyadını almamışlardır. Ayrıca HTS, 218, 2a'da Chu-ye Chin-chung'un Kê-lê-a-p'o (葛勒阿波) isimli bir küçük kardeşi olduğu da kaydedilmiştir.

⁴⁶ HTS, 218, s. 3a'ya göre, Chu-ye Ch'ih-hsin'in Chu-ye Ch'ih Chung (朱邪赤衷) isimli bir küçük kardeşi de vardır.

⁴⁷ CWTS, 5, s. 2a'da diyor ki: "Li-k'ê-hsiu, Li-k'ê-yung'un amcası Li-tê-ch'êng (李德成)'ın oğludur ve yaşça Li-k'ê-yung'dan daha küçüktür."

⁴⁸ CWTS, 5, s. 4a'da diyor ki: "Li-k'ê-kung, Li-k'ê-yung'un ayrı anneden olan küçük kardeşidir."

⁴⁹ HWTS, 14, s. 6b'de diyor ki: "Li-k'ê-yung'un dört küçük kardeşi, sekiz oğlu ve beş torunu vardır. Onun ailesi sadece üç nesilden ibarettir. Li-k'ê-yung'un dört küçük kardeşinin sırası şu şekildedir: Li-k'ê-jang, Li-k'ê-hsiu, Li-k'ê-kung ve Li-k'ê-ning. Fakat bunların babalarının ve annelerinin isimleri bilinmiyor." Buna göre Li-k'ê-yung, kardeşlerinin en büyüğüdür. Fakat CWTS, 25, s. 2a'da diyor ki: "Li-k'ê-yung Chu-te Ch'ih-hsin'in üçüncü oğludur." Buna göre Li-k'ê-yung'un iki ağabeyi vardır. CWTS, 50, s. 7a'da diyor ki: "Li-k'e-yung'un Li-k'e'chien (李克儉) adlı bir ağabeyi vardır." Buna rağmen Li-k'ê-chieh, Li-k'ê-yung'un en büyük ağabeyi mi, yoksa ikinci ağabeyi mi olduğunu bilemiyoruz. Ayrıca onun diğer bir ağabeyinin kaydına da rastlayamıyoruz.

CWTS, 52, s. 12'da diyor ki: "Li-ssü-chao (李嗣昭), Li-k'ê-yung'un ayrı anneden olan küçük kardeşi Li-k'e-jou (李克柔)'nın evlatlığıdır." Buna göre Li-k'ê-jou da Li-k'ê-yung'un küçük kardeşidir. Yalnız onun sırası bilinmiyor. Ayrıca HTS, 218, s. 5a'da diyor ki: "Li-k'ê-yung'un Li-k'ê-ch'in (李克勤) isimli bir küçük kardeşi vardır." Fakat Li-k'ê-chin'in sırasını da bilemiyoruz.

- ⁵⁰ CWTS, 5, s. 1a'da diyor ki: 'Li-k'ê-jang, Li-k'ê-yung'un ikinci küçük kardeşidir.'
- ⁵¹ CWTS, 5, s. 5a'da diyor ki: 'Li-k'ê-ning, Li-k'ê-yung'un en küçük kardeşidir.'
- ⁵² Li-ts'un-hsü, Li-k'ê-yung'un büyük oğludur. HWTS ve WTHY'ya göre onun diğer kardeşleri yaşlarına göre soldan sağa doğru sıralanmıştır. Fakat CWTS'ye göre ise Li-ts'un-mei ve Li-ts'un-pa'nın sıraları değiştirilmelidir.
- CWTS, 1, s. 16a; 16, s. 3a; 26, s. 8a; :53, s. 2a'da ve HTS 218, s. 7b'de kaydedildiğine göre Li-k'ê-yung'un Luo-luo (落落) adındaki oğlu bir savaş sırasında öldürülmüştür (M.S. 896). Ayrıca CWTS, 2, s. 7b'de kaydedildiğine göre, Li-k'ê-yung'un T'ing-luan (廷鸞) adındaki oğlu savaşta esir edilip öldürülmüştür. (M.S. 902)
- M.S. 926 senesinde ilk Sha-t'o İmparatoru Li-ts'un-hsü, isyan eden askerleri tarafından öldürüldüğü zaman, bütün kardeşleri, daha evvel ölen Li-ts'un-pa hariç, hepsi öldürülmüştür.
- ⁵³ Li-chi-chi, Li-ts'un-hsü'nün büyük oğludur. Onun diğer kardeşler, yaşlarına göre soldan sağa doğru sıralanmıştır. Li-chi-chi, babasının öldürüldüğünü öğrenince intihar etmiş, diğer bütün kardeşleri de öldürüldüğünden dolayı Sonraki T'ang'ın taht hakkı Li-k'ê-yung'un evlatlığı Li-ssü-yüan (李嗣源)'a düşmüştü.

II. BEŞ SÜLALE ÇAĞI'NDAKİ SHA-T'OLAR

A. Beş Sülale Çağı'nın Siyasî Tarihi ve Sha-t'oların Rolü

Beş Sülale, Liang (梁), T'ang (唐), Chin (晉), Han (漢) ve Chou (周) imparatorluklarından meydana gelmiştir. Tarihçiler, daha evvelki tarihlerde aynı isimle kurulmuş olan sülalelerle karıştırılmamaları için bu sülale isimlerinin bir “sonraki“ (後) kelimesi ilave etmişlerdir¹. Bundan dolayı yazımızda Beş Sülale'den bahsederken daima Sonraki Liang (後梁), Sonraki Tang (後唐), Sonraki Chin (後晉), “Sonraki Han (後漢) ve Sonraki Chou (後周) olarak bahsedeceğiz.

Beş Sülale, M.S. 907 senesinde Chu-wên'in T'ang Sülales'ini devirerek Sonraki Liang Sülalesi'ni kurmasıyla başlar, M.S. 960 senesinde Chao-k'uang-yin (趙匡胤)'in Sonraki Chou Sülalesi'ni devirerek Sung Sülalesi'ni kurmasıyla sonra erer. Beş Sülale'den üçü Sha-t'olar tarafından kurulmuştur:

1. Sonraki Liang Sülalesi (M.S. 907-923)
2. Sonraki Tang Sülalesi (M.S. 923-936) - Sha-t'olar
3. Sonraki Chin Sülalesi (M.S. 936-947) - Sha-t'olar
4. Sonraki Han Sülalesi (M.S. 947-951) - Sha-t'olar
5. Sonraki Chou Sülalesi (M.S. 951-960)

Kurulan bu beş sülalenin sınırları küçük ya da büyük olsun, hiçbiri bütün Çin'i içine alamamıştır. Beş Sülale ile aynı devirde “On Devlet“ olarak adlandırılan on iki küçük devlet bulunuyordu fakat bu devletlerden Yen (燕) (M.S. 907-913) ve Ch'i (岐) (M.S. 907-924) devletleri zayıf olduklarından veya imparatorlukları uzun sürmediklerinden âdet olarak ihmal edilir ve sadece on devletten söz edilir.² T'ang Sülalesi'ndeki askerî valiler tarafından kurulan bu devletler, T'ang devrinde bile müstakil birer devlet sayılıyorlardı. Başlarında bulunan valiler, kendilerini kral veyahut imparator ilân ederek Çin'in ayrı ayrı vilâyetlerini idare ediyorlardı. Bu on devlet gayrimeşru sayıldıkları için burada onlardan bahsetmeyeceğiz. Yalnız onlardan bir tanesi,

Pei-Han (北漢), Sha-t'olar tarafından kurulduğu için daha sonra yazımızda bahsedeceğiz.

M.S. 907 senesinde Chu-wên, T'ang Sülalesi'ni devirerek kendisini imparator, kurduğu sülaleyi de Sonraki Liang Sülalesi olarak ilan ettiği zaman bütün Çin çok karışık durumdaydı. Birçok kimseler, bilhassa yukarıda bahsettiğimiz bu on devleti kuran valilerin çoğu, kendilerini imparator veya kral ilân etmelerine rağmen, hepsi de müstakil bir durumdaydı. Onlar ya Sonraki Liang'a bağlı ya da Sonraki Liang'a karşıydılar. Bunların en kuvvetlisi olan Sha-t'o'lar, Li-k'ê-yung'un emri altında bulunuyordu ve Li-k'ê-yung T'ang Sülalesi'nin son zamanlarında T'ang Sülalesi'ne en sadık kalmış bir kimseydi, bundan dolayı da Chu-wên'in en kuvvetli düşmanıydı. Chu-wên, Li-k'ê-yung'u mağlup edemiyor, Li-k'ê-yung da Chu-wên 'i yenemiyordu. Her iki taraf da Lu-chou (潞州)'yu³ almak için direniyordu.

M.S. 908 senesinde Li-k'ê-yung hastalanarak öldükten sonra, yerinde oğlu Li-ts'un-hsü geçti. Li-ts'un-hsü Luchou Savaşı'nda, Sonraki Liang'ın yüzbinlerce askerini öldürerek büyük bir zafer kazanmıştı. M.S. 912 senesinde Li-ts'un-hsü, On Devlet'ten biri olan Yen'e hücum etmiş, Yen'ler Sonraki Liang'dan yardım almışlardı fakat Li-ts'un-hsü tarafından mağlup edilmişlerdi. Böylece Chu-wên utancından hastalanmış ve oğlu Chu-yu-kuei (朱友珪)⁴ tarafından öldürülmüştü. Daha sonra Chu-yu-chên (朱友貞)⁵, kardeşi Chu-yu-kuei'yi öldürerek tahta çıkmıştı. Sonraki Liang Sülalesi'nin bu iç isyan olaylarından sonra zayıf düşmüş fakat Li-ts'un-hsü ile olan savaşlar yine de durmadan devam etmişti.

M.S. 916 senesinde Kitan'ların⁶ reisi olan An-pa-chien (安巴堅) kendisini imparator ilan ettikten sonra Kitan'lar gittikçe kuvvetlenmişlerdi. Böylece kuvvetlerine güvenen Kitan'lar ertesi sene Li-ts'un-hsü'ye hücum etmişler, fakat çok geçmeden büyük bir bozguna uğrayıp geri çekilmişlerdi.

Kitan'ları yendikten sonra rahat bir nefes alan Li-ts'un-hsü, bütün kuvvetini sadece Sonraki Liang Sülalesine karşı kullanmak üzere ordularını alıp Sarı Nehir'i aşmış, 7 günlük çetin bir savaştan sonra Sonraki Liang Sülalesi'ni yenip yok etmişti. M.S. 923 senesinde Li-ts'un-hsü kendisini imparator, kurduğu sülaleyi de Sonraki T'ang Sülalesi olarak ilân etmişti. Bundan sonra M.S. 925 senesinde İlk Shu (前蜀)'yu yok etmişti.

Sha-t'o'ların kurduğu Sonraki T'ang Sülalesi, İlk Shu'yu yok ettikten sonra çökme tehlikesiyle karşılaşmıştı. İlk Shu'yu zapt eden generallerin suçsuz olarak öldürülmeleri, başkentte söylentilere yol açmış ve nihayet sarayda isyan çıkmıştı. Li-ts'un-hsü ise bir ok isabeti neticesinde ölmüştü. Li-ts'un-hsü'nün yerine Li-k'ê-yung'un evlatlığı Li-ssü-yüan tahta geçmişti. Onun sekiz senelik imparatorluğu devrinde büyük bir askerî harekâta rastlanmadığı gibi, her geçen sene mahsul çoğalmış ve halk, kısa da olsa sulh içinde bir devir geçirmişti.

M.S. 933 senesinde Li-ssü-yüan ölmüş ve yerine oğlu Li-ts'ung-hou (李從厚)⁷ geçmişti. O zaman devletin bütün kuvveti Li-ssü-yüan'ın emri altında bulunan kuvvetli ve cesur bir general olan evlatlığı Li-ts'ung-k'e (李從珂)⁸ ve damadı Shih-ching-t'ang (石敬瑭)'ın ellerinde bulunuyordu. Birbirleriyle iyi geçinemeyen iki general, M.S. 934 senesinde Li-ts'un-k'ê isyan ederek tahta çıktıktan iki sene sonra Shih-ching-T'ang'ın askerî kuvvetlerini azaltmak istemişti. Buna karşılık Shih-ching-t'ang da Kitan İmparatoru Ye-lü-tê-kuang (耶律德光)'dan yardım isteyerek isyan etmişti. Kitan imparatoru bizzat askerlerinin başında güneye doğru inerek Shih-ching-t'ang ile birlikte Sonraki T'ang Sülalesi'ni yok etmişti. Shih-ching-t'ang da Kitan'lar tarafından imparator ilân edilmiş ve bununla beraber Sonraki Chin Sülalesi başlamıştı.

Shih-ching-t'ang, Sonraki Chin Sülalesi'ni kurduktan sonra, Kitan İmparatorluğu'na olan minnet ve saygısını belirtmek için kendisini Kitan İmparatoru'nun bir resmî memuru gibi kabul etmekten farklı olarak onu bir baba yerine koyarak kendisine saygı gösteriyordu. Ayrıca kuzey Çin'de bulunan 16 Chou (州),⁹ her sene 300.000 top ipekli kumaş; mücevherlerden yemek âletlerine kadar her şey durmadan veriliyordu. Shih-ching-t'ang, her bakımdan Kitan'lara karşı olan sadakatini göstermeye çalışmasına rağmen yine de Kitan'ları memnun edemiyordu. Bilâkis bu hareketleriyle kendi devlet adamlarını utandırıyor ve kızdırıyordu. M.S. 942 senesinde Shih-ching-t'ang, üzüntüsünden hastalanarak vefat etmişti.

Shih-ching-t'ang'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Shih-ch'ung-kuei (石重貴),¹⁰ babasının Kitan imparatoruna olan saygısını devam ettirip kendisini Kitan İmparatoru Ye-lü-tê-kuang'ın torunu olarak vasıflandırılmıştı,

fakat rütbe bakımından kendisi Kitan imparatoru ile aynı sayıyor ve kendisini onun bir resmî memuru olarak görmüyordu. Sonraki Chih Sülalesi'nin devlet adamları da Kitanlar'ın hâkimiyetinden ayrılmak istiyorlardı. Bütün bunlara fena halde içerleyen Kitan imparatoru, M.S. 944 senesinde şiddetli bir taarruza geçti ve M.S. 946 senesinde hükümet merkezini zaptetmişti. Shih-ch'ung-kuei esir edilerek Kitan memleketine götürüldü ve böylece Sonraki Chin Sülalesi de Kitanlar tarafından sonra erdirilmiş oldu.

M.S. 947 senesinde Kitanlar tarafından kurulan Liao (遼) İmparatoru Ye-lü-tê-kuang, Sonraki Chin'in arazilerini Liao İmparatorluğu'na katmıştı. Bu arada Sha-t'o'lu olan Liu-chih-yüan (劉知遠), Chin-yang (晉陽)'da¹¹ harekete geçerek kendisini imparator ilân etmişti. Her yerde Liao'ya karşı isyanlar çıkıyordu. Ye-lü-tê-kuang korkusundan ve havanın sıcaklığından kuzeye dönmüştü fakat yolda hastalanarak öldü. Ye-lü-tê-kuang kuzeye döndükten sonra Liu-chih-yüan, Sonraki Chin Sülalesi'nin ismini Sonraki Han Sülalesi olarak değiştirdi. M.S. 948 senesinde Liu-ch'êng-yüan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Liu-ch'êng-yu (劉承佑)¹² geçti. Liu-ch'êng-yu, kendisinin yerine memleketi idare eden naipleri bertaraf etmek isterken, bir Çinli olan Kuo-wei (郭威)¹³ tarafından katledildi. Kuo-wei kendisini imparator ilan ederek Sha-t'oların Çin'deki 28 yıllık saltanatını sona erdirdi.

M.S. 950 senesinde Kuo-wei, kendisini imparator ve kurduğu sülaleyi ise Sonraki Chou Sülalesi olarak ilân ettiği zaman, Sonraki Han'ın ilk imparatoru Liu-chih-yüan'ın küçük kardeşi Liu-ch'ung (劉崇)¹⁴ da, Kuzey Çin'de yine Han (漢) isminde bir sülale kurup kendisini imparator yapmıştı. Tarihçiler, bunun güney Çin'de kurulan Han Sülalesi'yle karıştırılmaması için kuzey Çin'de bulunan Han Sülalesi'ne Pei-han (北漢), güney Çin'de bulunan Han Sülalesi'ni ise Nan-han (南漢) olarak isimlendirirler. Sha-t'o'lar tarafından kurulan Pei-han Sülalesi, yalnız 12 Chou'dan ibaret olan küçücük bir araziye sahip olmasına rağmen Liao'lara tâbi olarak M.S. 979 senesine kadar yaşamıştı.

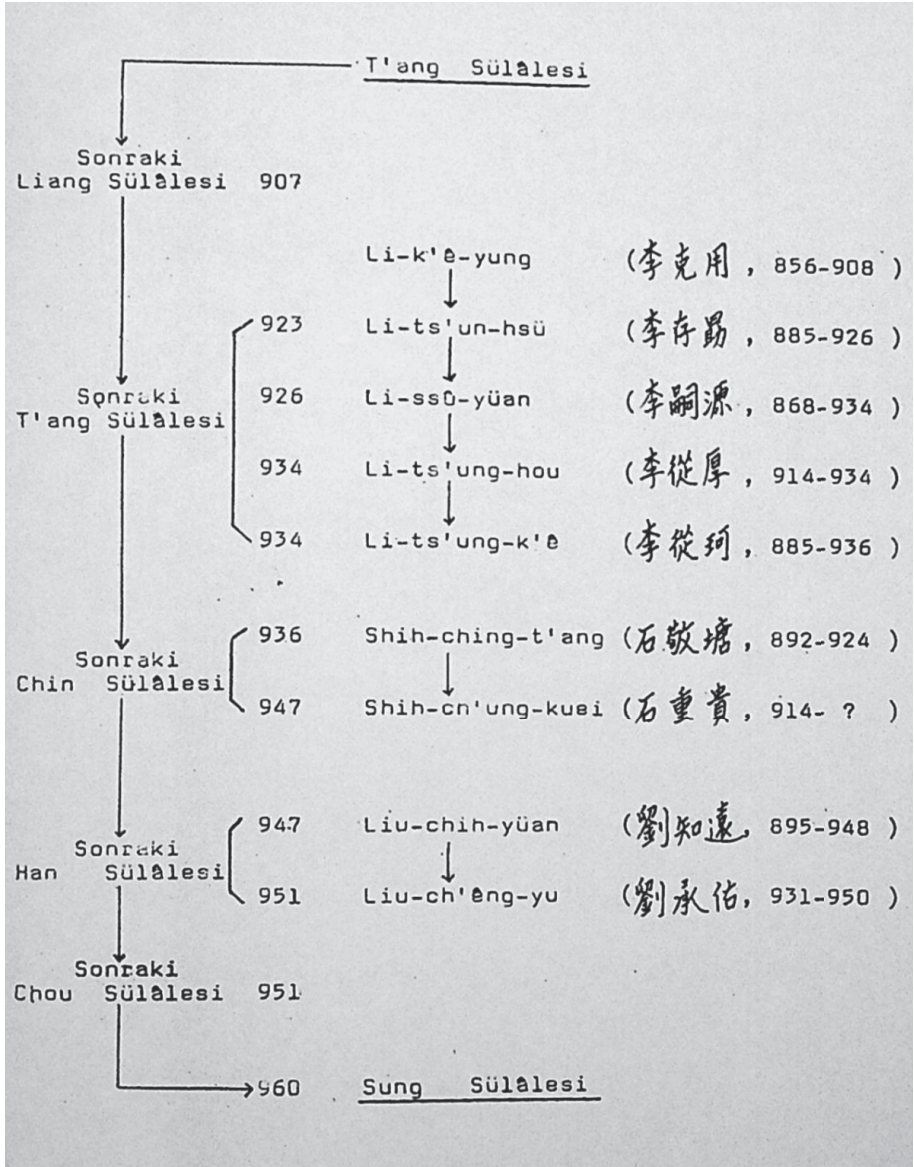
M.S. 954 senesinde Liu-ch'ung, Sonraki Chou İmparatoru Kuo-wei'nin ölümünden faydalanarak Liao kuvvetleriyle birlikte Sonraki Chou'ya karşı taarruza geçmiş, fakat Kuo-wei'nin oğlu, yani Sonraki Chou'nun yeni

imparatoru Kuo-jung (郭榮)¹⁵ tarafından mağlup edilmişti. Liu-ch'ung bunun üzüntüsünden hastalanarak ertesi sene ölmüş ve yerine oğlu Liu-ch'êng-chün (劉承鈞) geçmişti.

Sonraki Chou İmparatoru Kuo-jung, M.S. 955 senesinde Hou-shu (後蜀)'ya, M.S. 956 senesinde Nan-t'ang (南唐)'a ve M.S. 959 senesinde Liao'ya seferler yaparak büyük zaferler kazanmış; Liao zaferinden sonra güneye doğru dönüşünde de vefat ettiğinden yerine yedi yaşındaki oğlu Kuo-tsung-hsün (郭宗訓)¹⁶ geçmişti. Fakat çok geçmeden bir Çinli general olan Chao-k'uang-yin tarafından bertaraf edilmiş, yerine kurduğu Sung Sülalesi ile Beş Sülale Çağı sona ermiş oldu.

M.S. 960 senesinde Chao-k'uang-yin, Sung Sülalesi'ni kurduğu zaman, Sha-t'o'lu olan Pei-han İmparatoru Liu-ch'êng-chün (劉承鈞), Chao-k'uang-yin'e elçi göndererek kendisinin de memleketini idare etmek mecburiyetinde olduğunu ve dolayısıyla imparator olmak zorunda kaldığını anlatmıştı. Bu durum makul karşılayan Chao-k'uang-yin ona karşı sefer yapmamıştı. M.S. 979 senesinde Pei-han, Sung Sülalesi'ne teslim olmuş, böylece Sha-t'o'ların Çin'deki rolleri de nihayet bulmuş oldu.

Beş Sülale Çağı'ndaki Sha-t'o İmparatorlarını Gösteren Şema

B. Sha-t'o'ların Siyasî Durumu

1) Çin'in Tesiri Altında Kalan Sha-t'o'ların Siyasî Durumu

Beş Sülale Çağı'nda, Sha-t'o'ların devlet teşkilâtında önemli bir özellik göze çarpmıyordu. Bunun başlıca iki sebebi vardı:

1. Nüfus Sebebi: Sha-t'o'lar, Batı Türklerine mensup olan Chu-ye isimli küçük ve önemsiz bir kolundan idiler. M.S. 643 senesinde Batı Türkleri savaşında kaynaşmalar baş gösterince, Sha-t'o'lar hayatlarına devam edebilmek için Çin'e tâbi olmak istediler ve yavaş yavaş Çin'e doğru göç etmeye başladılar. Bu göç sırasında birçok savaş yapmak mecburiyetinde kalan ve sayısız ölü veren Sha-t'o'lar, Çin hududuna girdikten sonra M.S. 661'de Tölös'lere, M.S. 741 An-lu-shan'a, M.S. 869'da P'ang-hsü (龐勳)'ye, M.S. 881'de Huang-ts'ao'ya ve daha birçok sayılamayacak kadar düşmana karşı T'ang Sülalesi'ni müdafaa etmek için savaşmışlardı. Bu aralıksız savaşlar, Sha-t'o'ların nüfusu üzerinde derin bir tesir yaratmış ve çok çabuk azalmalarına yol açmıştı. M.S. 876'da Sha-t'o'ların lideri Li'k-ê-yung, (bir kısmının Çin askerlerinin teşkil ettiği)¹⁷ sadece 10.000 kişilik bir orduya kumandanlık ediyordu. Bütün bu askerlerinin Sha-t'o'lu olduklarını kabul edersek, bir memleketin ordusu, nüfusunun yüzde onundan fazla olamayacağına göre, bütün nüfus 100.000 kişiyi aşamazdı. Eski bir Türk sözü olan 'bir kişi bir asker demektir' deyimine dayanarak durumu inceleyecek olursak, o zamanki Sha-t'o'ların nüfusu belki 50.000 kadar bile değildi. Sha-t'o'lar kuzey Çin'i zaptettikten sonra, onların hâkimiyeti altında bulunan Çinlilerin nüfusu 53 milyon kişi veyahut da 19 milyon aileydi.¹⁸ Yukarıdaki sayılara bir göz attığımızda, Sha-t'o'ların nüfusunun ne kadar az olduğunu anlamak zor olmayacaktır. Yüksek bir kültür sahip olmayan ve sayı bakımından çok az olan ve uzun süre Çin'de kalan Sha-t'o'lar, koskoca bir Çin'i idare etmek için Çin usulü devlet teşkilâtını ve Çinlileri kullanmak mecburiyetinde kaldıkları açıkça görülür. Bundan dolayı Sha-t'o'ların kurdukları devlet tam bir Çin devletiydi. Bu devletin bütün memur kadrosu T'ang Sülalesi'nin kadrosuna göre düzenlenmiş ve hatta memurların birçoğu da evvelce işbaşında olan Çinlilerdi.

2. Önemli Sebepler: Beş Sülale Çağı'ndaki Sha-t'o'ların, kendi adamlarına ve kuzeyde bulunan Kitan'lara karşı yaptıkları devamlı savaşlar, T'ang devrinin nihayetlerinde zaten fena durumda olan memleketi daha da berbat hale sokmuşlardı. Sha-t'o'ların bu devlet kurucuları askerî valilerinden ibaretti. O zamanki devleti yok ederek veya baştaki imparatoru zorla tahttan

indirerek yeni bir devlet kurmuşlardı. Onun için Sha-t'olar'ın kurdukları devlet askerî diktatörlükten başka bir şey değildi. Aynı sebeple iktidarı ellerinde bulunduran asilzadeler ve onları destekleyen gruplar, bütün gayretlerini çıkacak isyanları bastırmaya veyahut hükümet darbesini önlemeye vakfederlerdi. Dolayısıyla Sha-t'o'lar siyasî sistem alanında bir yenilik ilâve etmek şöyle dursun, eskiden beri devam edegelen kural ve teşkilâtları geliştirmeye dahi pek az vakit ve güç bulabilmişlerdi.

Sha-t'o'lar hükümetin merkez sivil teşkilâtında, T'ang devrinde kullanılan sistemleri kabul edip bunları tatbik etmişler; fakat bunların arasında geliştirilmeye çalışılmış ve Sung Sülalesi'nin siyasî kuruluşuna ışık tutmuş iki önemli gerçek de tarihçilerin dikkatlerini çekmişti. Bu iki önemli gerçek şunlardır:

1. Shu-mi-yüan'lığının vazifelerine önem verilmesi ve dolayısıyla yeni bir kuvvete sahip olması.
2. San-ssû-shih'liğin kurulması ve devletin iktisadî vazifelerinin bir araya toplanması. Şimdi bunları teker teker inceleyeceğiz.

1. Shu-mi-yuan (樞密院)'liğin Vazifelerine Önem Verilmesi ve Dolayısıyla Yeni Bir Kuvvete Sahip Olması:

T'ang İmparatoru Tai-tsung (代宗) zamanında (M.S. 763-766) Shu-mi-shih (樞密使)'liği yeni bir memurluk olarak ilâve edilmişti. Shu-mi-hsih'liğin vazifesi, hanedan mensuplarının raporlarını alıp imparatora sunmak ve imparatorun karar ve emirlerini hanedan mensuplarına bildirmektir.¹⁹ Umumiyetle bu memurluğa hadımlar atanırdı.²⁰ Shu-mi-shih'liğin emri altında zamanına göre bir veya iki muavin ve diğer yardımcıları da bulunurdu. O zamanki teşkilâtı basit, kudreti de az olan bu göreve, Shu-mi-yüan ve bu teşkilâtın başında bulunan emiri de Shu-mi-shih denirdi.

T'ang Sülalesi'ndeki hadımlar devlet işlerini karıştırdıkları gerekçesiyle M.S. 907'de Sonraki Liang İmparatoru Chu-wên, yeni bir sülale kurduktan sonra bütün hadımları bir yana atıp Shu-mi-yüan'lığı Ch'ung-chêng-yüan (崇政院) olarak değiştirmiş ve sivil hanedan mensuplarını bu vazifeye tayin etmeye başlamıştı.²¹

M.S. 923 senesinde Sha-t'o'lar, Çin'in iktidarını ele geçirdikten sonra Ch'ung-chêng-yüan'lığı tekrar Shu-mi-yüan'liğe değiştirerek kuvvetli askerî

hanedan mensuplarına önem kazandırmak için yine onları bu vazifenin başına getirmişti.²¹ Hepsi nüfuzlu ve kuvvetli olan bu şahısların işbaşına gelmesiyle, T'ang Sülalesi zamanında teşkilâtı basit ve kudreti az olan Shu-m,-shih'liğin kudreti de gittikçe artmıştı. Bu görevde bulunan şahıslar, devlet adamlarının raporlarını imparatora götürmeden önce bir kere gözden geçiriyorlardı. İşlerine gelmeyen raporları tekrar istedikleri şekilde yazdırıyor veya imparatora sunmuyorlardı. Aynı şekilde imparatorun gelen karar ve emirleri değiştiriyor, bazen de sahte emirler hazırlıyorlardı. Böylelikle devlet adamlarının vazifelerini karıştırıyor, hem de onları kontrol altında bulunduruyorlardı. Shu-m,-yüan'liğin kudreti vezirlerinki kadar fazlalaşmıştı.²¹

M.S. 939 senesinde Sha-t-o'lar, Shu-mi-yüan'liği kaldırdılar.²² Fakat M.S. 944 senesinde tekrar kurdular ve Sha-t-o'lar devri süresince devam ettirdiler.²³ Sha-t-o'ların kurdukları Sonraki Han Sülalesi'nde, Shu-mi-shih'liğe sahip olan kuvvetli ve nüfuzlu askerî hanedan mensupları ayrıca birkaç valiliğe de sahip olabiliyorlardı.²⁴ Yani Shu-mi-shih'liğinde bulunanlar, yalnız devletin sivil işleriyle uğraşmazlar, aynı zamanda devletin askerî işlerini de idare edebilirlerdi. Böyle vezirlerin askerî vazifeleri Shu-mi-shih'liğe geçmiş; Shu-mi-yüan'lik bütün devletin askerî işlerine bakan bir teşkilât haline gelmiş oldu.

2. San-ssü-shih (三司使)'liğin Kurulması ve Devletin İktisadî Vazifelerinin Bir Araya Toplanması:

T'ang Sülalesi'nde devletin bütün gelir işlerine bakmak için üç teşkilât kurulmuştu. Devletin bütün tuz ve demir işlerine bakan Yen-t'ieh (塩鉄)'liği, nüfus ve toprak vergisi işlerine bakan Hu-pu (戶部)'luğu, haraç, umumî vergi ve muhasebe işlerine bakan Tu-chih (度支)'liğin başlarında ayrı ayrı vezirler bulunuyordu.²⁵ M.S. 874 senesinden sonra T'ang Sülalesi'nin maliyesinin bozulması ve savaşlar sebebiyle, memleketin her köşesinden mal-mülk toplayabilmek maksadıyla Tsu-yung-shih (租庸使)'liği kurdular. Umumiyetle valilerin işbaşına getirildiği bu geçici teşkilât, savaş bittikten hemen sonra kaldırıldı.² Devletin maliye işlerinin bakımı tekrar vezirlere bırakılırdı.

M.S. 907 senesinde Sonraki Liang Sülalesi kurulduktan sonra, Yen-t'ieh'lik, Hu-pu'Luk ve Tu-chih'lik kaldırıldı ve yerlerine yine Tsu-yung-shih'lik kurulmuştu.²⁷ Bundan başka da önemli değişiklik görülmemişti.

M.S. 923 senesinde Sha-t'o'lar iktidarı ellerine geçirdikten sonra, yine Sonraki Liang Sülalesi gibi, Tsu-yung-shih'liği devam ettirdiler.²⁸ Sha-t'o'lar, düşmanlarına karşı iyi savaşabilmek için Tsu-yung-shih'liğe çok önem verip devamlı bir merkezi memuriyet ve teşkilat haline getirdiler. Fakat bu vazifede bulunan K'ung-ch'ien (孔謙),²⁹ devlete ait birçok mal ve mülkü zimmetine geçirdiğinden dolayı bu teşkilâtın itibarı sarsıldı. M.S. 926 senesinde ikinci Sha-t'o İmparatoru tahta çıktıktan sonra, Tsu-yung-shih'liğin kaldırılmasını ve yerine tekrar Yen-t'ieh'liğinin, Hu-pu'luğun ve Tu-chih'liğin kurulmasını, bu üç teşkilâtın başında da ancak bir tek vezirin bulunmasını emretmişti.³⁰ Böylece, devletin bütün mali işleri tek bir vezirin eline geçmiş oldu. Bundan dört sene sonra aynı Sha-t'o İmparatoru, bu üç teşkilâtı birleştirerek, San-ssû-shih'liği kurdu ve vezir olmayan Chang-yen-lang (張延郎)³¹ isimli bir şahsı bu vazifeye tâyin etmişti.³⁰ Böylece, San-ssû-shih devletin bütün mali işlerine bakan bir teşkilât olmuştu.

Beş Sülale Çağı'nda Sha-t'o'Lar Shu-mi-yüan'liğinin önemini artırmak için devletin askerî işlerini vezirden alarak Shu-mi-yüan'liğe vermişlerdi. Şimdi de San-ssû-shih'liği kurmak için devletin mali işlerini vezirden alarak San-ssû-shih'liğe vermişlerdi. Bu dağıtıma göre, vezirlerin elinde sadece genel idarî vazifeler kalmıştı ki bu hâl Sung Sülalesi'nin ilk zamanlarında devletin askerî işleri, mali işleri ve idarî işleri olmak üzere üçe ayrıldı ve böylelikle birbirlerini kontrol edebilmelerine imkân verilmiş oldu.

2) Sha-t'o'ların Eski Adetlerinin Çin'e Etkileri

a. Türk Unvanı

Profesör W. Eberhard, Sha-t'o devletinde Tarhan, Khan vs. gibi Türk unvanlarının hiç görülmediğini açıkladıktan sonra,³² birçok tarihçi de bu gerçeği, onun fikrine dayanarak aynı şekilde ifade etmişti. Aslında bu izahın yalnızca yarısını kabul edebiliriz. Bunu anlatabilmek için her şeyden evvel aşağıda yazılı iki kaynağı gözden geçirmeliyiz.

HWTS'ye göre,³³ Li-ssû-pên (李嗣本),³⁴ Sha-t'o İmparatoru Li-ts'un-hsü ile beraber Lu-chou'yu zaptettikten sonra, her savaşta büyük yararlılıklar gösterdiği için önce ve sonra Tai-chou Ts'i-shih (代州刺史)'liğe, Yün-chou Fang-yü-shih (雲州防禦使)'liğe ve Chên-wu Chieh-tu-shih (振武節度使)'liğe tayin edilmiş ve kendisini Wei-hsin- Kagan (威信可汗) olarak tesmiye etmişti.

CWTS'ye göre,³⁵ M.S. 913 senesinde Chou-tê-wei (周德威)³⁶, On Devlet'ten biri olan Yen Devleti'nin imparatoru Liu-sho-kuang (劉守光)'ı yıkmak maksadıyla sefere çıktığında, Li-ssû-pênî Tai-pei (代北)'deki³⁷ ordularını ve T'u-yü-hun (吐谷渾)'ları emrine alarak Chou-tê-wei'ye yardım etmek için savaşa katılmıştı. Li-ssû-pên, düşmanların Chün-shih (軍使)'liğinde bulunan Lu-wên-chin (盧文進)'i³⁸ ve Wu-chou-ts'i-shih (武州刺史)'liğinde bulunan Kao-hsing-kuei (高行珪)'yi³⁹ yakalayarak Sha-t'o imparatoruna sunmuşlardı. Yen Devleti'nin başkenti olan Yu-chou (幽州)'yu da zaptettikten sonra, savaş sırasında büyük yararlıklar gösteren Li-ssû-pên, Sha-t'o imparatoru tarafından Chên-wu Chieh -tu-shih'liğe tayin edilmiş ve Li-ssû-pên, kendisini Wei-hsin Kagan olarak tesmiye etmişti.

Li-ssû-pên'in kendisini Wei-hsin Kagan olarak tesmiye etmesi bizi çok düşündürülen bir meseledir. Bir Çinli olan Li-ssû-pên'in asıl soyadı Chang (張)'dır. Gençliğinden beri Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung'ung yanında çalışmış ve onun muhabbetini kazandığı için kendisine 'Li' soyadı verilip evlat edinilmişti.⁴⁰ Çinli olmasına rağmen gençliğinden beri bütün ömrünü Sha-t'o'ların yanında çalışarak geçiren Li-ssû-pên'in kendisini Kagan unvanı ile tesmiye etmesinde Sha-t'o'ların tesiri olduğunu düşünebiliriz. Fakat Sha-t'o'ların, kendisine Kagan unvanı taka Li-ssu-pên'i ne övdüklerini ve ne yediklerini, yani onun Kagan unvanını kullanmasına ses çıkarmamalarını nasıl izah edebiliriz? Acaba o zamanki Sha-t'o'lar da Çinlileştiklerinden kendileri için şerefli ve önemli olan Kagan unvanını unutmuş veya önemsemiyorlar mıydı? Ne yazık ki bu konu hakkında fazla bir malûmatımız yoktur.

Fakat hiçbir Sha-t'o'lu, Tarhan, Khan vs. gibi Türk unvanını kullanmamasına rağmen, ne olursa olsun, Beş Sülale Çağı'nda Sha-t'o Devleti'nde Türk unvanı olan Kagan unvanı görülmüştür. Bunun için Profesör W. Eberhard'ın iddiasının ancak yarısının doğru olduğunu kabul edebiliriz.

b. Ok ve Yay Meselesi

Profesör Osman Turan, okun hukuki bir sembol olarak kullanılmasının Türklerin eski bir âdeti olduğunu gayet iyi izah etmişti.⁴¹ Sha-t'o'ların av ve harpte öten oklardan istifade ettiklerini biliyoruz.⁴² Aynı zamanda ok, sembol olarak Sha-t'o'larda da büyük rol oynamıştı:

Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, ölmeden önce oğlu Li-ts'un-hsü'ye üç ok verip dedi ki: 'Bu oklardan biri Liu-jên-kung (劉仁恭)'u⁴³ fethetmek içindir. Önce Yu-chou (幽州)⁴⁴ şehrini zaptetmezsen, Ho-nan eyâletini alamazsın. İkincisi, Kitan'ları fethetmek içindir. Kitan lideri An-pa-chien benimle bir antlaşma yapıp T'ang Sülalesi'ni kalkındırmaya çalışacağını yemin etmişti.⁴⁵ Şimdi ise antlaşmayı bozarak düşmanımız olan Chu-wên'in tarafına geçti. Sen mutlaka Kitan'ları yenmelisin. Üçüncüsü ise Chu-wên'i yok etmek içindir. Sen isteklerimi yerine getirebilirsen, ölsem de gam yemem.' Li-ts'un-hsü bu üç oku babasının anıtına koymuş, Liu-jên-kung'a sefer yapmadan önce anıtı giderek koyun kurban edip dua ettikten sonra da oklardan birini alıp ipek bir çantaya yerleştirmişti. Ordusunun akıncı kumandanı bunu alıp sefere çıkmış, zaferle dönüşünde bunu tekrar anıtı bırakmıştı.⁴⁶ Daha sonra Kitan'lara ve Sonraki Liang'a yapılan seferlerden önce de bu törenleri tekrarlamıştı.⁴⁷

M.S. 913 senesinin Temmuz ayında Li-ts'un-hsü tarafından yollanan (張承業)⁴⁸ (周德威) iki generak, 1.000 kişilik süvari birlikleriyle Yu-chou'nun batısına vardıkları zaman, Yen Devleti İmparatoru Liu-sho-kuang (劉守光)⁴⁹, bir ok göndererek onlardan sulh istemişti.⁵⁰ Yukarıda zikredilen bu üç şahıs Çinliydi. Çin'in kuzey sınırında bulunan Yu-chou'da doğan, büyüyen ve uzun zaman Sha-t'o'larla savaştan Liu-sho-kuang, yine uzun süreden beri Sha-t'o'ların yanında çalışan iki Çinli'ye ok göndermesi de çok entresan bir olaydır. Bundan böyle, o zamanki Çinlilerin bir hayli Türk âdetlerini öğrendiklerini ve kullandıklarını çıkarabiliriz.

Aslında, bazı Çinliler ok hakkındaki Türk âdetlerini doğru olarak öğrenmemişlerdi. M.S. 927 senesinin Ekim ayında Sha-t'o imparatorunun bir isyanı bastırdığı haberi üzerine, Huo-yen-wei (霍彥威)⁵¹ adlı bir Çinli vali, kendisine iki ok göndermişti; imparator da valiye iki okla cevap vermişti. Bunu kaydeden Çinli müellif, ok göndermenin barbarlarda bir itimat sembolü olduğunu ve bu âdete göre hiçbir zaman bir valinin bir imparatora ok göndermemesi gerektiğini, oku ancak imparatorun valilere gönderdiğini belirtmiş ve bununla da Türk âdetine vâkıf olmayan valinin yanlış hareket ettiğini, okun sadece bir tâbiyet sembolü olarak kullanıldığını açık bir şekilde ifade etmişti.⁵² Bu olaydan bir sene evvel, bir Sha-t'o prensi olan Li-ts'un-wo (李存渥)⁵³ da imparatorun sözlü emrini bir vilâyete bildirmek için yanında bir ok götürmüştü. İmparatorun emir getirdiğini de oku göstermek suretiyle ispat

etmek istemişti. Ancak imparatorun yazılı fermanını göremeyen vilâyetteki idareciler bu davranışa şaşmışlardı.⁵⁴

Bunlardan farklı olarak, M.S. 937 senesinde de iki defa ok meselesi vuku bulmuştu: Haziran ayında Sha-t'o imparatoru Shih-ching-t'ang, bir Çinli general olan Fu-yen-jao (符彥饒)'ya⁵⁵ iki ok gönderilmesini emretmişti.⁵⁶ Aynı ayda bu imparator, bir isyanı bastıracağına dair yeminini bir ok kırarak yapmıştı.⁵⁷

Yalnız ok değil, yayın da Sha-t'o'larda büyük bir rolü vardı. M.S. 913 senesinde, Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü, Yu-chou'da bulunan Liu-sho-kuang ile sulh antlaşması yapmak istediğinde, Yu-chou surlarının altında bir yay kırarak iyi niyetlerini ifade etmişti.⁵⁸ Sözün kısası, Sha-t'o Türkleri'nin inanişına göre, ok veya yay hem hukuki bir sembol hem de bir yemin aleti olarak kullanılırdı. Ok göndermek, bir emri bildirmek anlamına gelirdi. Bu âdet, o zamanki Çinlileri çok etkilemişti. Huo-yen-wei ve Liu-sho-kuang vs. gibi Çinliler, yanlış olmasına rağmen, gene de istediklerini okları kullanarak ifade etmişlerdi.

3) Demirden Yapılmış Fermanlar

“Demir Fermanlar”, topraktan yapılmış yuvarlak bir kabın yarısı şeklinde olup, üzerinde altın yazılar bulunan bir cisimdir. Bu, imparator tarafından hükümete büyük hizmeti dokunan hanedan erkânına verilen bir fermanıdır. Buna sahip olanlar, ebediyen her nev'i cezadan muaf tutulur, rütbeleri de ebediyen mahfuz kalırdı. “Demir Fermanlar” hazırlanırken, yuvarlak bir kap yapıldıktan sonra ortadan ikiye bölünür ve herhangi bir sahtekârlığa mahal vermemek için yarısı hükümet tarafından, diğer yarısı ise buna hak kazanan şahıs tarafından muhafaza edilirdi. Bundan dolayı ‘Demir Fermanlar’ daima topraktan yapılmış bir kabın yarısı biçiminde görülürdü.

Sha-t'o devrinde sadece en nüfuzlu dört şahsa ‘Demir Ferman’ verilmişti. Bunlardan biri, buna M.S. 924 senesinde hak kazanan Li-ssü-yüan'di.⁵⁹ Li-ssü-yüan'ın bir Sha-t'o'lu olmasına rağmen bu mukavele hakkında hiçbir bilgisi yoktu. Bundan dört sene sonra, (yani tahta geçtikten iki sene sonra), günün birinde Çinli bir hanedan erkânı olan Chao-fêng (趙鳳)^{a60} “Demir Ferman”ın nasıl bir anlam taşıdığını sormuştu. Chao-fêng ise: “Bu, devlete büyük emeği geçmiş olan şahıslara verilen bir takdirdir. İmparatorun, buna sahip olan şahsın ve o şahsın zürriyetlerinin, rütbe ve maaşlarının ebediyen mahfuz kalacağını kabul ettiğine dair bir yemin vesikasıdır.”

şeklinde izahda bulunmuştu.⁶¹ Bu olayla, “Demir Ferman” a sahip bir Sha-t’o imparatoru, bunun anlamını Çinliden öğreniyordu. Bu da Çinlilerin “Demir Ferman” ları Sha-t’o’lardan daha evvel bildiklerini ve onlardan daha fazla bilgiye sahip olduklarını gayet açık olarak gösteren bir belgedir.

“Demir Ferman” elde eden üç şahıs ise şunlardır: Li-chi-lin (李繼麟)’e⁶² M.S. 924 senesinde verilmişti.⁶³ Fakat iki sene sonra, yukarıda bahsettiğimiz “Demir Fermanları” anlayan Sha-t’o İmparatoru Li-ssû-yüan emri ile öldürülmüştü.⁶⁴ Kuo-ch’ung-t’ao (郭崇韜)’ya⁶⁵ M.S. 924 senesinde verilmişti.⁶⁶ Aynı yılda kendisi, oğulları ve damadı, bir Sha-t’o prensi olan Li-chi-chi (李繼昉)⁶⁷ tarafından öldürülmüşlerdi.⁶⁸ Dördüncüsü Fan-yen-kuang (范延光)’a⁶⁹ M.S. 938 senesinde verilmişti.⁷⁰ Fakat o da aynı senede onun servetini almak isteyen Yang-kuang-yüan (楊光遠)⁷¹ adındaki bir Sha-t’o generali tarafından öldürülmüştü. Bu vakayı öğrenen Sha-t’o imparatoru Shih-ching-t’ang (石敬瑭), bilmemezlikten gelerek olayla ilgilenmemiştir.⁷²

Aslında Sha-t’o’lar Çin’de Sha-t’o İmparatorluğu’nu kurmadan önce de Çinliler “Demir Ferman” sistemini kullanıyorlardı ve buna çeşitli isimler vermişlerdi: Han-shu (漢書), Chi-tsun-chuan (祭遵傳)’da Tan-shu-t’ieh-chüan (丹書鉄卷), yani ‘kırmızı yazılı demir kitap’; Kao-ti-chi (高帝紀)’de mukavele; Kê-ku-yao-lun (格古要論)’da Chin-shu-t’ieh-chüan (金書鉄卷), yani “altın yazılı demir kitap” denilmiştir. Han Sülalesi’nden İmparator Kao-ti (高帝, M.S. 206-194), hanedan erkânı ile beraber bu sistemi düşünmüş ve “Demir Ferman” yaptırarak, onun taşıyacağı özellik ve kudreti üzerine yemin etmişlerdi.⁷³ Bu olay ile “Demir Ferman”ın mahiyetini açıkça izah etmiş ve buna dayanarak da bu sistemin bir Sha-t’o âdeti değil; bilâkis bir Çin âdeti olduğunu ispatlamış bulunuyoruz. Profesör W. Eberhard’a göre, “Demir Ferman” bir Çin âdeti değil, bir Sha-t’o âdetidir. Bu pek mantığa uyan bir izâh değildir. Sha-t’o’ların kurdukları devlet tam bir Çin devletiydi. Bu devletin teşkilâtı ve sistemi, T’ang Sülalesi’ndekine göre düzenlenmişti. Bunun için, Sha-t’o’ların ‘Demirden Mukavele’ sistemini Çinliler’den öğrendiklerini fakat bu sisteme pek önem vermediklerini ve hâlâ alışamadıklarını düşünürsek, daha mantıklı bir izah tarzına bulmuş oluruz.

NOTLAR

- ¹ Beş Sülale Çağı'ndan evvel aynı isim altında kurulmuş olan sülaleler şunlardır:

Liang (梁): M.S. 502-556.

T'ang (唐): M.S. 618-907.

Chin (晉): Hsi-chin (西晉: Doğu Chin, M.S. 265-313) ve Tung-chin (東晉: Doğu Chin, M.S. 317-419) olmak üzere ikiye ayrılır.

Han (漢): Hsi-han veya Ch'ien-han (西漢 veya 前漢: Batı Han veya İlk Han, M.Ö. 206-M.S. 23) ve Tung-Han veya Hou-Han (東漢 veya 後漢: Doğu Han veya Sonraki Han, M.S. 25-220) olmak üzere ikiye ayrılır.

Chou (周): M.Ö. 1122-225.

- ² On Devletin isimleri şunlardır:

Wu (吳): M.S. 902-936.

Ch'ien-shu (前蜀: İlk Shu): M.S. 908-923.

Wü-yüeh (吳越): M.S. 908-978.

Nan-han (南漢: Güney Han): M.S. 917-971.

Min (閩): M.S. 933-945.

Chin-nan (荊南): M.S. 925-963.

Ch'u (楚): M.S. 927-951.

Hou-shu (後蜀: Sonraki Shu): M.S. 934-965.

Nan-t'ang (南唐: Güney T'ang): M.S. 937-975.

Pei-han (北漢: Kuzey Han): M.S. 951-979.

- ³ Lu- Chou (潞州): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Ch'ang-chih (長治) şehridir.
- ⁴ Chu-yu-kuei (朱友珪): Biyografyası için bk. CWTS,12; HWTS, 13.
- ⁵ Chu-yu-chên (朱友貞): Biyografyası için bk. CWTS 8-10; HWTS, 3.
- ⁶ Kitan: Bu kabile için bk. CWTS, 137; HWTS 72. Ayrıca bk. 8. Ögel, Sino-turcica, s. 205, 208, not; Türk Kültür Tarihi, s. 362, 364.
- ⁷ Li-ts'ung-hou (李從厚): Biyografyası için bk. CWTS, 45; HWTS, 7.
- ⁸ Li-ts'ung-k'ê (李從珂): Biyografyası için bk. CWTS, 46-48; HWTS, 7.
- ⁹ Shih-ching-t'ang Kitan'lara verdiği 16 Chou şunlardır:
- A. Bugünkü Ho-pei (河北) eyâletinde bulunanlar:
- Yu-Chou (幽州)
- Chi-Chou (薊州)
- Ying-Chou (瀛州)
- Mo-Chou (莫州)
- Chuo-Chou (涿州)
- T'an-Chou (檀州)
- Shun-Chou (順州)
- B. Bugünkü Ch'a-ha-êr (察哈爾) eyâletinde bulunanlar:
- Hsin-Chou (新州)
- Kuei-Chou (媯州)
- Ju-Chou (儒州)

Wu-Chou (武州)

Wei-Chou (蔚州)

C. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletinde bulunanlar:

Yün-Chou (雲州)

Ying-Chou (應州)

Huan-Chou (寰州)

Shuo-Chou (朔州)

¹⁰ Shih-ch'ung-kuei (石重貴): Biyografyası için bk. CWTS, 81-85; HWTS, 9.

¹¹ Chin-yang (晉陽): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki T'ai-yüan-hsien (太原縣) şehrinde bulunurdu. Bk. CKKC, s.704.

¹² Liu-ch'êng-yu (劉承佑): Biyografyası için bk. CWTS, 101-103; HWTS, 10.

¹³ Kuo-wei (郭威): Biyografyası için bk. CWTS 110-113; HWTS, 11.

¹⁴ Liu-ch'ung (劉崇): Biyografyası için bk. CWTS, 135; HWTS, 18.

¹⁵ Kuo-jung (郭榮): Biyografyası için bk. CWTS, 114-119; HWTS, 12.

¹⁶ Kuo-tsung-hsün (郭宗訓): Biyografyası için bk. CWTS 120; HWTS, 12.

¹⁷ CWTS, 25, s. 3a.

¹⁸ CWTS, 58, s. 10a.

¹⁹ T'ung-k'ao (通考), 58, Shu-mi-yüan'liği.

²⁰ HWTS, 47, s. 7b.

²¹ CWTS, 149, s. 6b.

²² HWTS, 24, s. 3a; 47, s. 7b.

- 23 CWTS, 149, s. 7b.
- 24 CWTS, 108, s. 6b.
- 25 CWTS, 149, s. 7b.
- 26 CWTS, 149, s. 8a.
- 27 HWTS, 26, s. 5a.
- 28 HWTS, 26, s. 5b.
- 29 CWTS, K'ung-ch'ien (孔謙): Biyografyası için bk. CWTS, 73; HWTS, 26.
- 30 CWTS, 149, s. 7b; HWTS, 26, s. 5b.
- 31 Chang-yen-lang (張延郎) : Biyografyası için bk. CWTS, 69; HWTS, 26.
- 32 W. Eberhard, 'Sha-t'o Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar', s. 18.
- 33 HWTS, 36, s. 5b.
- 34 Li-ssû-pên (李嗣本): Biyografyası için bk. CWTS, 52; HWTS, 36.
- 35 CWTS, 52, s. 9b.
- 36 Chou-tê-wei, (周德威): Biyografyası için bk. CWTS, 56; HWTS, 48.
- 37 Tai-pei (代北): Tai-chou (代州) bölgesinin kuzeyi demektir. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Yen-mên (雁門)'in kuzeyidir.
- 38 Lu-wên-chin (盧文進): Biyografyası için bk CWTS, 97; HWTS, 48.
- 39 Kao-hsing-kuei (高行珪): Biyografyası için bk. CWS, 65; HWTS, 48.
- 40 CWTS, 52, s. 9a; HWTS, 36, s. 5a.
- 41 Osman Turan, 'Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması', s. 305-318.
- 42 CWTS, 75, s. 3a.
- 43 Liu-jên-kung (劉仁恭): Shên-chou (深州)'ludur. Gençliğinde Sha-t'o'lara geçtikten sonra, T'u-yu-hun'lar da dâhil olmak üzere birçok savaşa katılmıştı. M.S. 894 senesinde Li-k'ê-yung tarafından Yu-chou

Chieh-tu-shih'liğine tayin edilmişti. Sonra da Li-k'ê-yung'a itaat etmeyerek yarı müstakil olarak kalmıştı. Onun biyografyası için bk. CWTS, 135; HWTS, 39.

- 44 Yu-chou (幽州): Bugünkü Ho-pei eyâletindeki Peking bölgesidir.
- 45 M.S. 905 senesinin baharında Kitanlar, başbuğları olan An-pa-chien (安巴堅) önderliğinde yeni yeni kuvvetlenmeye başladıkları sıralarda, Li-k'ê-yung onun huzuruna davet etmişti. Bu davet üzerine An-pa-chien 300.000 kişilik kabilesini yanına alarak Yün-chou'ya kadar geldi ve bu bölgenin doğusunda Li-k'ê-yung ile buluştu. Bu buluşmadan iki taraf da çok memnun kalmış ve aralarındaki münasebetlerin, tıpkı öz kardeşlerin arasında olduğu gibi açıklamışlardı. Bu buluşma on gün sürmüştü. An-pa-chien oradan ayrılırken 1.000 tane at, onbinlerce inek ve koyun bırakmıştı. Kışın Sarı Nenri aşarak hep birlikte Chu-wên'e karşı savaacaklarına dair sözleşmişlerdi. Bk. CWTS, 26, s. 15b.
- 46 Sha-t'o'lar, Liu-kên-kung'u Tai-chou'da bulunan Li-k'ê-yung'un anıtına götürüp onu kalbinin kanı ile kurban ettiler ve sonra onu Yen-mên (雁門) dağının eteğinde öldürdüler. Bk. CWTS, 135, s. 8b.
- 47 CWTS, 26, s. 16a.
- 48 Chang-ch'êng-ye (張承業): Biyografisi için bk. CWTS, 72; HWTS, 38.
- 49 Liu-sho-kuang (劉守光): Liu-jên-kung'un oğludur. M.S. 907 senesinde kendisini imparator, kurduğu sülaleyi de Yen (燕) olarak ilân etmişti. Biyografyası için bk. CWTS, 135; HWTS, 39.
- 50 CWTS, 28, s. 3b.
- 51 Huo-yen-wei (霍彥威): Biyografyası için bk. CWTS, 64; HWTS, 46.
- 52 CWTS, 38, s. 13b.
- 53 Li-ts'un-wo (李存渥): Biyografyası için bk. CWTS, 51; HWTS, 14.
- 54 CWTS, 69, s. 3a.
- 55 Fu-yen-jao (符彥饒): Biyografyası için bk. CWTS, 91;

- 56 CWTS, 76, s. 14a.
- 57 CWTS, 97, s. 13a.
- 58 CWTS, 135, s. 7b.
- 59 CWTS, 31, s. 5b.
- 60 Chao-fêng (趙鳳): Biyografyası için bk. CWTS, 67; HWTS, 28.
- 61 CWTS, 39, s. 11b.
- 62 Li-chi-lin (李繼麟): Asıl soyadı Chu (朱) ve adı Yu-chien (友謙)'dir. Li-chi-lin ismi ise Sha-t'ò imparatoru Li-ts'un-hsü tarafından verilmiştir. Biyografyası için bk. CWTS, 63; HWTS, 45.
- 63 CWTS, 32, s. 9b.
- 64 CWTS, 34, s. 2a.
- 65 Kuo-ch'ung-t'ao (郭崇韜): Biyografyası için bk. CWTS, 57; HWTS, 24.
- 66 CWTS, 31, s. 2b.
- 67 Li-chi-chi (李繼岌): Biyografyası için bk. CWTS, 51; HWTS, 14.
- 68 CWTS, 34, s. 1b.
- 69 Fan-yen-kuang (范延光): Biyografyası için bk. CWTS, 97; HWTS, 51.
- 70 CWTS, 97, s. 3b.
- 71 Yang-kuang-yüan (楊光遠): Biyografyası için bk. CWTS, 97; HWTS, 51.
- 72 CWTS, 97, s. 7b.
- 73 TH, s. 3005.
- 74 W. Eberhard, 'Sha-t'ò Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar', s. 22.
- 75 T'ang Sülalesi'nin en son zamanlarında da üç şahsa "Demir Ferman" verilmişti.
- M.S. 887 senesinde Chu-wên'e verilmişti. Bk. CWTS, 1, s. 8b.
- M.S. 897 senesinde Ch'ien-miao'ya verilmişti. Bk. CWTS, 133, s. 15b.
- M.S. 898 senesinde Han-chien'e verilmişti. CWTS, 15, s. 2b.

C. Sha-t'o'larda Askerlik

Beş Sülale Çağı'ndaki Sha-t'o'ların kuvvetlenmesine ve çökmesine sebep olan askerî kuvvetler olmasına rağmen bize bu konu hakkında gayet az bir bilgi gelmiştir.

Sha-t'o'lar, T'ang Sülalesi zamanında, devletin iç ve dış problemleriyle uğraşırken, ünlü atlı kuvvetleri de memleketi müdafaa etmişlerdi. Yaptıkları çeşitli savaşlardan sonra zayıflayan ve azalan bu atlı askerleri telâfi etmek maskadıyla Çin'den ve diğer memleketlerden de asker kabul etmeye başlamışlardı. Alınan bu askerlerin yüz çevirmelerinden endişe eden Sha-t'o imparatorları, bunları emniyetli ve güvenilir bir hale getirmek için, aralarından cesur ve kabiliyetli olanları seçip evlat olarak kabul etmişlerdi. Seçilen bu evlatlardan ayrı bir ordu kurarak buna 'Evlatlık Ordusu' adı verilmişti. 'Evlatlık Ordusu'nda bulunanlar da, etraflarındaki daha alt rütbelerde bulunan askerlerden kendilerine bir kötülük gelemesi için, onlar arasından birkaç kişiyi seçerek evlat olarak kabul etmişlerdi. Böylelikle doğrudan ve ya dolaylı olarak akraba olan bu kişiler, birbirlerinden emin ve birbirine güvenen kuvvetli bir ordu teşkil etmiş oluyorlardı. Yukarıda anlatılan yabancı askerlerin kabul edilmesi ve 'Evlatlık Ordusu'nun meydana getirilmesi, Sha-t'o'ların askerî sisteminde bir özellik olarak sayılabılırdi. Çin'i ele geçirmek için çaba sarf ettikleri sıralarda görülen bu olaylar Çin'de iktidarı ellerine geçirdikten sonra da, bu özellikler gittikçe değişmiş ve zamanla tamamen ortadan kalkmıştı. Daha sonra Sha-t'o'lar, Çin askerî sistemlerini kabul ederek onları tespit etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bundan dolayı, Sha-t'o'ların askerliğini ancak;

- 1) Atlı Kuvvetleri
- 2) Sha-t'o ordularının milliyeti
- 3) Evlatlık Orduları
- 4) Çin'in tesiri altında kalan Sha-t'o'ların askerî sistemleri yönlerinden inceleyebiliriz.

1) Sha-t'o'ların Atlı Kuvvetleri

Sha-t'o'ların ordusu, şüphesiz ki bir süvari ordusuydu. Fakat bu süvari ordusu hiçbir zaman Sha-t'o'ların ihtiyacını karşılayamamıştır. M.S. 808 senesinde, Sha-t'o lideri Chu-ye Chih-i, Tibetli T'u-fan'lardan kaçarak Çin sınır mıntıkasında bulunan Yen-chou şehrine sığındığı zaman, Çin valisi

tarafından kurulan “Sha-t’o Ordusu”nun sayısı ancak 1.200¹ kişilik bir süvari kuvveti idi. Bir zamanlar 10.000 kişiye yükselmesine rağmen,² muhtelif savaflara katıldığı için Sha-t’o lideri Li-k’ê-yung zamanına gelince bu süvari ordusunda sadece 7.000 kişi kalmıştı. Oğlu Li-ts’un-hsü, Çin’de ilk Sha-t’o Sülalesini kurabilmesine rağmen elinde ancak 10.000 kadat at bulunuyordu. M.S. 933 senesinde, atlar 35.000’a kadar yükselebilmiş ve o zamanki Sha-t’o imparatoru’nu bu at meselesi çok üzmüştü.³

Sha-t’o devri boyunca Sha-t’o’lar, süvari ordusunu kuvvetlendirmek için, at kıtlığına karşı aşağıdaki üç tedbiri almışlardı:

1. Atın Beslenmesi: M.S. 923 senesinde Sha-t’o imparatoru Li-ts’un-hsü, Çin’i fethettikten hemen sonra, atların öldürülmesini yasak etmiş⁴ ve Türkleşmiş bir Çinli’yi atlara bakmak için tesis edilen Ma-fang (馬坊)’lığa âmir olarak tâyin etmişti.⁵ Hsiang-chou (相州)’da⁶ bulunan bu Ma-fang’lıktaki atlar bir hayli çoğalmıştı. M.S. 927 senesinde atları beslemek için damızlık atlar seçilmiş ve ayrı bir hükümet dairesi tesis edilerek bir Chien-mu (監牧)’luk kurulmuştu.⁷ Atların meraları T’ung-chou (同州) ve Wei-chou (魏州)’da bulunuyor ve beslenen atların sayısı da binleri aşyordu.⁸

Ayrıca, Sha-t’o’lar atların beslenmesine o kadar önem veriyorlardı ki, birçok Sha-t’o imparatorlar bizzat atlar arasından geçerek onları teftiş ediyorlardı. Atların teftiş edildikleri Wei-Chou (魏州),⁹ Chü-lü (鉅鹿),¹⁰ Wan (苑),¹¹ Pa-chiao (八角),¹² T’ieh-ch’iu (鐵丘),¹³ Mao-chê-p’o (茂澤坡)¹⁴ ve Wan-lung-kang (萬龍岡)¹⁵ gibi yerler de birer at mer’ası olarak düşünülmüştü. Fakat devlet tarafından beslenen atlar, yine de yeterli olmamıştı. Bundan dolayı, Sha-t’o’lar, bilhassa savafla hazır olmak için atları toplama tedbirlerini almak zorunda kalmışlardı.

2. Atların Toplanması: M.S. 925 senesinde İlk Shu’ya karşı harp açabilmek için memleket içindeki bütün atların toplanması emredilmişti.¹⁶ Devlet memurlarının bile azami olarak bir tek savafla atına sahip olmaları kabul edilmiş ve bu sayıdan fazla atı besleyenler ise cezalandırılmıştı.¹⁷ M.S. 936 senesinde Kitan’ların istilâsına karşı,¹⁸ daha sonra 944,¹⁹ 945²⁰ ve 947²¹ senelerinde, yine aynı sebeple bu tedbir tekrarlanmıştı.

3. Atların Alınması: Sha-t'o'lar, memleket içinde yeterli miktarda at toplayamayınca, zaman zaman Tibet'li olan barbar batı kavimlerine elçiler yollayarak at satın almalarını istemişlerdi. Fakat oralardan alınan atların çoğu iyi değildi.²² Sha-t'o'ların atlara ihtiyaçları olduklarını bilen Tang-hsiang (党項)²³ gibi kabileler atlarını başkente getirip satıyorlardı. At ücretinden başka, at ticareti için gelen satıcıların, memlekette kaldıkları sürece bütün masrafları devlet tarafından karşılanıyor, üstelik ayrılırken hediyeler bile veriliyordu. Tabii ki, bu yabancı memleketlerden alınan atlar Sha-t'o'lara pek pahalıya maloluyordu. Bu yükü biraz hafifletmek için sınırlarda pazarların kurulması emredilmiş ve böylelikle barbarların doğrudan başkente gelmeleri önlenmiş oluyordu.

Görünüşte, Sha-t'o'lar daha fazla ata sahip olmak için daima uğraşmışlardı. Buna da bir bakımdan macbur idiler zira düşmanlarai bilhassa kuvvetli Kitan'ların istilasına karşı, atlı kuvvetlerini çoğaltıp yetiştirmek gerekiyordu. Fakat böyle fevkâlade bir orduyu meydana getirebilmek onları çok uğraştırmış, aynı zamanda devlet bütçesini de sarsmıştı; diğer taaftan memlekette birçok aksaklık da meydana gelmişti:

- a) Sulh zamanlarında tarlalarda çalışan ineklerin otlaklarının bir kısmı atlara ayrılmıştı. Bu durum ziraati aksatmıştı.
- b) Savaş zamanlarında orduya at yetiştirebilmek için halkın elinde bulunan atları toplamışlardı, bütün atlar orduya katılınca da ulaştırma işleri güçleşmişti.
- c) Resmî raporlara göre bir atlı askere sarf edilen para miktarı, beş piyade erinin masrafına karşılıktı.²⁵ Günde bir at için topyekün 45.000 para sarfediliyor ve süvari ordusunun masrafları devlet bütçesinin %70'ini teşkil ediyordu.²⁶ Bu da devlet hazinesine tesir ediyordu.

Bütün bu aksaklıkları bir yana bırakalım. Alınan bütün tedibrlere sağmen, Sha-t'o'lar bu at meselesini kökünden halledememişlerdi. Maddî zararların büyüklüğü Sha-t'o'ları korkutmuş ve eski süvari teşkilatından vazgeçerek Çin sistemini kabul etmek zorunda kalmışladı. Sha-t'o'lar son zamanlarda Çinliler gibi hem atlı hem de yaya askerlere önem vermişlerdi.

2) Sha-t'o Ordularının Milliyeti

Sha-t'o'ların asker sayısı hakkında bir malûmarımız olamakla beraber, çok az oldukları şüphesizdir. M.S. 806 senesinde Sha-t'o lidedi Chu-ye Chin-chung ve oğlu Chu-ye Chih-i, Tibetli olan T'u-fanlar'dan Çin'e doğru kaçtıkları zaman, yanlarında götürdükleri Sha-t'o'ların sayısı ancak 30.000 kişiydi. Yolda savaş ede ede kaçan Sha-t'o'ların büyük bir kısmı, Chu-ye Chin-chung da dâhil olmak üzere öldürülmüş, diğerleri ise dağılmıştı. Chu-ye Chih-i ile birlikte Çin'e varanlar ancak 2.000 asker ile yanlarındaki 700 at ve binlerce deve vs. gibi hayvanlar idi.²⁷ Dağılmış olan Sha-t'o'lar daha sonra gruplar halinde parti parti gelmişler; fakat bunların çoğunu çocuk veya yaşlı kimseler teşkil ediyordu. O zamanki Sha-t'o'ların sayısı 10.000 kişi için, bunlara topekün olarak "Sha-t'o Ordusu" denilmişti.²⁸ Fan-hsi-ch'ao (范希朝) adında bir Çinli vali bu 10.000 Sha-t'o'ludan en iyilerini seçerek 1.200 kişilik bir 'Sha-t'o Ordusu' kurmuştu.²⁹ Herhalde bunlar, tarihte rastlanacak yegâne sad Sha-t'o ordusuydu; zira daha sonra Sha-t'o ordusuna Çinli veya başka kavimlerin askerleri de karıştığından bir daha böyle saf bir 'Sha-t'o Ordusu'na rastlanmamıştı.

M.S. 876 senesinde Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, Çin'in kuzey mntıkasında isyan hareketine başladığı zaman, kumandası altında sadece 10.000 kişilik bir ordu vardı ve bu ordunun büyük bir kısmını Çin askerleri teşkil ediyordu.³⁰ M.S. 882 senesinde Li-k'ê-yung, T'ang Sülalesi'ne hizmet etmeye kalktığı zaman, kumanda ettiği 35.000 kişilik atlı ordunun büyük bir kısmı da Çin ve Tatar askerî idi.³¹ M.S. 908 senesinde Li-k'ê-yung'un ölümü ile oğlu Li-ts'un-hsü, isimleri bilinmeyen kuzey kavimlerine ait askerleri kendi kumandası altına almıştı.³² M.S. 911 senesinde T'u-yün-hun ve diğer kavimlerinin ordularının Sha-t'o ordusuna katıldıklarını biliyoruz.³³ M.S. 918 senesinde Çinli ve T'u-yü-hun askerlerinden başka Kitan, Hsi (奚)³⁴ ve Shih-wei (室韋)³⁵ askerleri de Sha-t'o ordusunda bulunuyorlardı.³⁶ Sha-t'o'lar, milliyet konusunu bir yana bırakıp, Çin'i fethedebilmek veya idare edebilmek için bütün kavimlerin ordularını kabul etmişlerdi. Velhâsıl, Sha-t'o kuvvetlerinin büyük bir kısmını Çinli, Tatar,³⁷ T'u-yü-hun,³⁸ Hsi ve Shih-wei'ler teşkil ediyordu. Bundan dolayıdır ki Sha-t'o devri boyunca Sha-t'o ordusundan bahsedildiğinde daima "Ordular" (Milliyeti belirtilmeksizin) veya "Ecnebi-Çin Orduları" (Milliyeti belirtilerek) şeklinde kaydedilmişti. Yani Beş Sülale Çağı'nda Sha-t'o ordusuna hiçbir zaman "Sha-t'o Ordusu", "Çin Ordusu" veya "Ecnebi Ordusu" denmemiştir.

Askerî unsur bu şekilde karışık olunca, onları idare etmek de çok güç oluyordu. Muhtelif kavimlerden gelen askerler, unvan veya ganimet elde etmek için savaşıyorlardı. Sha-t'o'lar, kendilerini kuvvetlendirmek veya düşmanlarıyla savaşabilmek için onlardan faydalanmak zorundaydılar. Sha-t'o'lar, orduları devletin değil; kumandası altında bulunan generallerin şahsına ait bir kuvvet olarak görüyorlardı.³⁹ Bu askerlere karşı iyi davrandıkları takdirde, askerlerin başka bir kumandana kaçmayacaklarını, kendilerine daha faydalı olacaklarını inanıyorlardı. Bunun için kumandaları altındaki askerler sıkı bir disiplin altında tutmayıp onları hareketlerinde serbest bırakıyorlardı. Böylelikle, askerler savaşlarda büyük yararlılıklar gösteriyorlar ve takdit edildikçe de musamaha gösteriyorlardı. Böylece kanuna itaat etmeyen bu askerler, mahalli memurlara hakaret ediyor, gündüzleri bile halktan zorla mallarını alıyor, içki içiyor ve kumar oynuyorlardı. Halkın askerlerden bu kadar kötülük görmesine rağmen, Sha-t'o'lar ve bilhassa Li-k'ê-yung, onlara mani olmak için hiçbir sert harekette bulunmuyordu.⁴⁰ Diyebiliriz ki, Beş Sülale Çağı'nın ilk zamanlarında Sha-t'o'lar, menşei karışık olan askerlerini iyi idare edemedikleri için, Çin toplum emniyetini tehlike altında bırakıyorlardı.

Sha-t'o'lar Çin'de iktidara geçtikten sonra, bu hali biraz düzeltmek istemişlerdi. Fakat uzun zamandan beri kötü âdetlere alışmış olan askerleri, birdenbire kanun ile idade etmeye kalkışmak da kolay bir iş değildi. Çünkü Sha-t'o'lar, sülalelerini kurabilmelerine rağmen, yine de her taraflarını düşmanlarla çevriliydi. Bu yüzden Sha-t'o'lar, kendi askerlerini gücendirmeye çalışmak zorunda kalıyorlardı. Bunun çaresi ise para dağıtmaktı. Sha-t'o'lar, ordularını kendilerine ait bir kuvvet olarak gördükleri gibi, devlet hazinesini de kendi şahsi malı-mülkü olarak kabul ediyorlardı. Bu belki de bir nevi Türk zihniyetidir ve feodal zamanlardan bâki kalan bir düşünceden doğmuştur. Sha-t'o'lar bu zihniyeti en çok para dağıtmak suretiyle göstermişlerdi. Hemen hemen her Sha-t'o imparatoru para dağıtmak suretiyle askerlerini mükâfatlandırmış ve teşvik etmiştir.

M.S. 933 senesinde Sha-t'o İmparatoru Li-ss-yüan hastalandığı zaman, askerlere para dağıtmıştı.⁴¹ Li-ss-yüan'ın ölümünden sonra iki oğlu Li-ts'ung-hou ve Li-ts'ung-k'ê, tahtı ellerine geçirebilmek için, akserlerine para, altın, gümüş, ipek ne varsa dağıtmış ve sonra da saraydaki oyuncak, mücevher, elbise ve mobilyaları vermek zorunda kalmışlardı. İlk Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, son zamanlarında askerlerine zamanında para vermediği için de can

vermişti. Diğer Sha-t' o imparatorları ise para dağıtmak suretiyle tahta geçmiş ve kendilerini bu şekilde müdafaa etmişlerdi. Sha-t' o' lar, menşei karışık olan askerlerini idare etmekte birçok zorlukla karşılaşmışlar ve o zamanki Çin' in iktisadi durumunu de iyice bozmuşlardı.

3) Sha-t' o' ların Evlatlık Ordusu

Çin' de evlat edinme âdeti mevcuttu. Evlat edinmenin başlıca iki sebebi vardı. Birincisi, çocuksuz aileler, soylarını devam ettirebilmek için, bir erkek çocuğu evlat edinirlerdi. Bu, Çin toplumunda ekseriyetle halk arasında vukû bulan pek normal bir haldi. İkincisi ise, Çin imparatorları, şeref versin diye, yarı müstakil devlet reislerini evlat edinirler veya onlara soyadını vermekle yetinirlerdi. Bu, Çin tarihi boyunca zaman zaman kullanılan siyasi bir tedbirdi. Tabiidir ki başka sebep veya maksatla da evlat edinenler de bulunuyordu. Halk ve devlet arasında bu olaylara da sık sık rastlanırdı. Fakat evlat edinerek, sırf bu evlatlıklardan bir ordu teşkilâtı kurulduğu görünemiş bir olaydı. Sha-t' o' lar ise, kendi ordularını kuvvetlendirmek için ordularına yalnız Çinli veya ecnebî askerleri kabul etmekle kalmamış, onlardan kuvvetli ve kabiliyetli olanları seçip, evlat edinerek “Evlatlık Ordusu” adı altında bir ordu kurmuşlardı.

Sha-t' o' ların ‘Evlatlık Ordusu’nu kurmalarında, belki de bir Türk zihniyeti tesiri vardı. Sha-t' o' lar için devlet, bir nevi aile müessesesi ve bir kabileden pek farklı bir şey değildi: Nasıl ki kabile içinde birbirleriyle yakın veyahut uzak akraba olan birtakım serbest insanlarla, onların hükmü altındaki köleler varsa; devlette de hükümdar tabakası birbirleriyle akraba olan büyük bir aileden ibaret idi. Diğer halka ise köle gözü ile bakılıyordu.⁴³ Bu sebeplerden ötürü ‘Evlatlık Ordusu’ nun, Sha-t' o' lar tarafından, Çin âdetini ve Türk zihniyetini birleştirilmesi ile bu iki unsurdan meydana getirilmiş bir askerî sistem olması çok muhtemeldir.

“Evlatlık Ordusu” Li-k-ê-yung tarafından tesis edilmişti. Görünüşte, önce Li-k'ê-yung tarafından tesis edilmişti.⁴⁴ Görünüşte, önce Li-k'ê-yung birçok kimseleri evlat olarak kabul etmiş, sonra evlat olarak kabul edilen şahıslar da birçok kimseleri evlat edinmişler ve böylelikle gittikçe fazlalaşan bu evlatlardan bir ‘Evlatlık Ordusu’ meydana gelmişti. Yalnız, Sha-t' o liderinin müsaadesini alması gerekiyordu.⁴⁵ “Evlatlık Ordusu”nda âmir olanlara Yi-êr-chün-shih (義兒軍使), yani “Evlatlık Ordusunun Komutanı” deniliyordu. Bu kuruluşun teşkilâtı hakkında fazla ve derin bir malûmatımız yoktur.

Li-k'ê-yung tarafından evlat olarak kabul edilen şahıslar şunlardır:

Li-k'ê-yung tarafından evlât olarak kabul edilen şahıslar şunlardır:⁴⁶

1. Li-ss0-chao (李嗣昭): Çinli ve asıl soyadı Han (韓) idi.⁴⁷

2. Li-ss0-pên (李嗣本): Çinli ve asıl soyadı Chang (張) idi.

3. Li-ss0-ên (李嗣恩): T'u-yü-hun'lu ve asıl soyadı Luo (駱) idi.

4. Li-ss0-yüan (李嗣源): Barbar ve asıl ismi Miao-chi-lieh (邈信烈) idi.

5. Li-ts'un-hsin (李存信): Uygur ve asıl soyadı Chang (張) idi.

6. Li-ts'un-hsiao (李存孝): Çinli ve asıl soyadı An (安) idi.

7. Li-ts'un-chin (李存進): Çinli ve asıl soyadı Sun (孫) idi.

8. Li-ts'un-chang (李存璋): Çinli idi.⁴⁸

9. Li-ts'un hsien (李存賢): Çinli ve asıl soyadı ise Wang (王) idi.

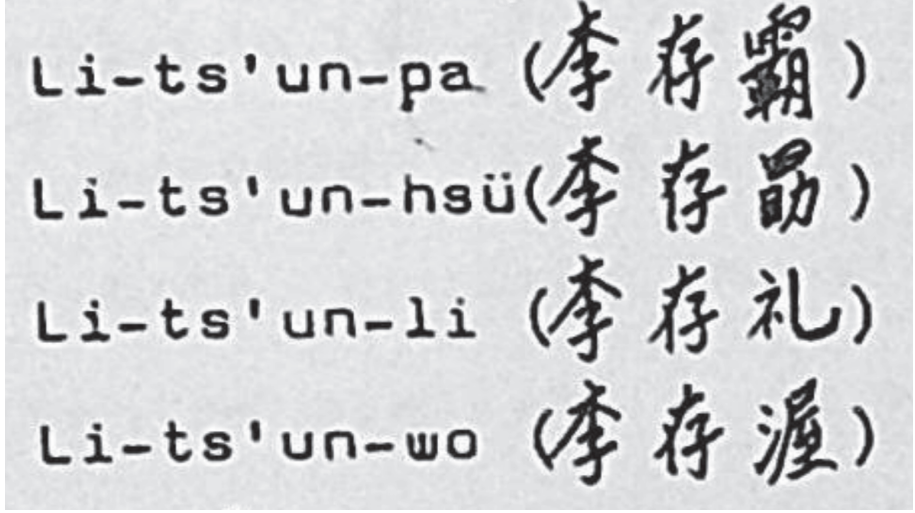
10. Li-ts'un-shên (李存審): Çinli ve asıl soyadı Fu (符) idi.

Li-k'ê-yung tarafından evlat edinilen Li-ssu-yüan'ın evlatlıkları da şunlardır.

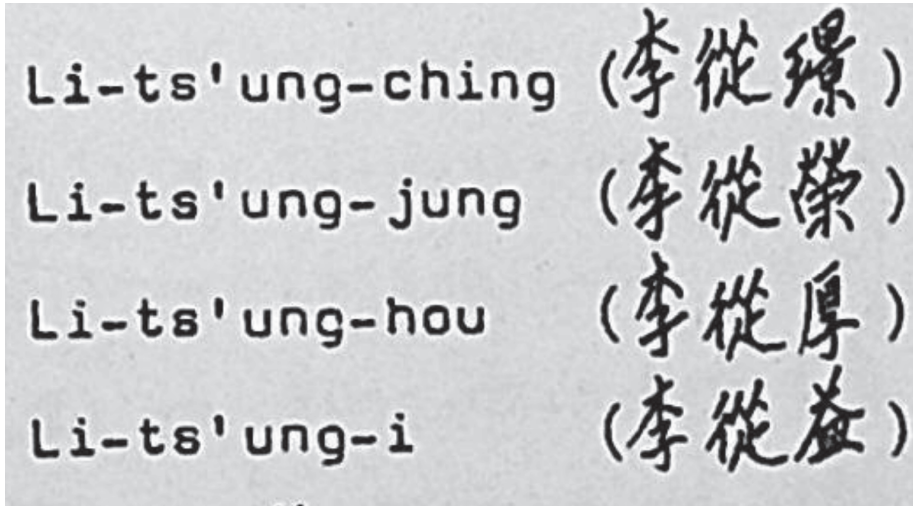
1. Li-ts'ung-k'a (李從珂): Çinli ve asıl soyadı Wang (王) idi.⁴⁹

2. Li-ts'ung-wên (李從溫): Çinli idi.⁵⁰

Bir kaideye bağılı olmamakla beraber, ekseriyetle Çinlilerin soyadları bir kelime, adları ise iki kelimededen müteşekkildir. İki kelimeli soyadı veya tek kelimeli ad kullananlar varsa da çok azdır. Çin âdetine göre, isim söylendiği veya yazıldığı zaman, soyadı, ismin önüne konurdu. Aynı aileye mensup çocuk isimlerinin ilk kelimesi ise aynıdır. Mesela: Li-k'ê-yung'un soyadı Li (李) ve ismi K'ê-yung (克用)'dur. Oğulları,

İsimlerinin ilk kelimesi "ts'un" (存) idi. İkinci Sha-t'o imparatoru Li-ssü-yüan'ın oğullarının isimlerine bakacak olursak yine aynı şeyi görürüz:

İsimlerinin ilk kelimesi “ts’ung” (從) idi. Bütün Sha-t’o imparatorları daima Çin âdetine göre oğullarını isimlendirmişlerdi. Bu âdet yalnız Sha-t’o imparator ailelerinde değil, “Evlatlık Ordusu”nda da görülmüştü. Evlat olarak kabul edilen şahıslara daima “Li” (李) soyadı verilmişti. Onlardan bazılarına, onlara daha yakın ve daha samimi göstermek için, prenslerin isimlerinin ilk kelimesi “ts’un” (Li-k’ê-yung tarafından evlat olarak kabul edilenlere); veyahut “ts’ung” (Li-ssû-yüan tarafından evlat olarak kabul edilenlere) kelimeleri takılmış, diğerlerine ise, başka bir kelime olan “ssû” (嗣) kelimesi takılmıştı. Bütün bu haller bize, Beş Sülale Çağı’ndaki Sha-t’oların epey Çinlileştirilmiş olduklarını gösteriyordu.

<u>Memuriyet</u>	<u>Verilen ad</u>	<u>Asıl ad</u>
Ho-chung ⁵¹ Chieh-tu-shih (河中節度使)	Li-chi-lin (李繼麟)	Chu-yu-chien ⁵² (朱友謙)
Chêng-chou ⁵³ Fang-yü-shih ⁵⁴ (鄭州防禦使)	Li-chi-shên (李繼琛)	K’ang-yen-hsiao ⁵⁵ (康延孝)
Hua-chou ⁵⁶ Liu-hou ⁵⁷ (滑州留後)	Li-shao-ch’in (李紹欽)	Tuan-ning ⁵⁸ (段凝)
Sung-chou ⁵⁹ Chieh-tu-shih (宋州節度使)	Li-shao-an (李紹安)	Yüan-hsiang-hsien ⁶⁰ (袁象先)
Hsü-chou ⁶¹ Chieh-tu-shih (許州節度使)	Li-shao-ch’ung (李紹冲)	Wên-t’ao ⁶² (溫韜)
Po-chou ⁶³ Ts’i-shih (博州刺史)	Li-shao-wên (李紹文)	Chang-ch’u ⁶⁴ (張楚)
Hsin-chou ⁶⁵ Ts’i-shih (忻州刺史)	Li-shao-jung (李紹榮)	Yüan-hsing-ch’in ⁶⁶ (元行欽)
Ming-chou ⁶⁷ T’uan-lien-shih ⁶⁸ (洺州團練使)	Li-shao-ch’iung (李紹瓊)	Chang-ts’ung-chien ⁶⁹ (張從箱)

İlk Sha-t’o imparatoru Li-ts’un-hsü, babası Li-k’ê-yung tarafından teşkilâtlandırılmış olan “Evlatlık Ordusu” sistemini devam ettirmek için çok çalışmıştı. O da babası gibi birçok şahıslara, general olsun, vali olsun, hatta kaymakam olsun, “Li” soyadını vermiş ve oğullarının isimlerinin ilk kelimesi olan “chi” (繼), veya diğer bir kelime olan “shao” (紹) kelimelerini kullanarak adlandırmıştı. Li-ts’un-hsü tarafından soyadı ve isim verilen şahıslardan bir kısmı şunlardır:

Yalnız Çinlilere değil, aşağıda yazılı yabancılara da soyadı ve isim verilmişti: Hsi'lerin liderine Li-shao-wei (李紹威),⁷⁰ T'u-yün-hun'ların liderine Li-shao-lu⁷⁰ (李紹魯) ve Li-k'ê-chio (李可久),⁷¹ Kitan lideri An-pa-chien'in oğlu T'o-yün (托允)'e önce Tung-tan (東丹) soyadını ve Mu-hua (慕華) ismi verilmiş,⁷² sonradan Li-tsan-hua (李贊華) olarak değiştirilmişti.⁷³ Ayrıca, savaşta Sha-t'o'lar tarafından esir edilmiş olan Kitan generallerine de soyadı ve isim verilmişti. Kafat kaideye aykırı olarak aynı soyadı ve ismin ilk kelimesinde aynı kelime kullanılmamış, onların mazilerini hatırlatacak şekilde kelimeler kullanılarak isimlendirilmişti. Meselâ:

T'ê-li-kun	(特里袞)	'a	Ti-huai-huei	(狄懷惠),
Chê-êr-kê	(哲爾格)	'ya	Lei-chih-ên	(列知恩),
Hsi-li-cha-la	(錫里札拉)	'ya	Yüan-chih-kan	(原知感),
Ying-kê	(英 格)	'ya	Fu-huai-tsao	(服懷造),

isimleri verilmişti.⁷⁴

Daha evvel de bahsettiğimiz gibi, Çin imparatorları onları şerefliendirmek için bazı yabancı kabile reislerine kendi soyadlarını veriyorlardı. Şimdi, Sha-t'o'lar da bu geleneğe uyarak isim veriyorlardı. Bu da gösteriyor ki, Çin tesiri altında kalan Sha-t'o'lar daha da Çinlileşmiş oluyorlardı.

Yalnız Li-ts'un-hsü, onlardan hiçbirini evlat edinmemiş, sırf isim vermekle yetinmişti. Zira Çinlilerin fikrine göre, başkası tarafından evlatlık edinilmek pek şerefli bir iş sayılmıyordu. Bir başkasının soyadını kullanmak da ayıptı ve başkaları tarafından hâkir görülüyordu. Karışıklık zamanlarında ise menfaat icabı evlatlık olmayı istiyorlardı. Fakat sulh devirlerinde bunu tercih etmezlerdi. Bu durum, Li-ts'un-hsü'nün ölümünden sonra da bariz bir şekilde görülmüştü. Yeni soyadı ve isim verilen şahıslar arka arkaya yeni imparatora rapor sunarak tekrar kendi asıl soyadı ve isimlerini kullanmak arzusunda olduklarını bildirmişler ve istekleri de kabul edilmişti.⁷⁵

Soyadı ve isimlerini asıl soyadı ve isimlerine değiştiren şahıslardan bir kısmı şunlardır:

<u>Memuriyet</u>	<u>Verilen ad</u>	<u>Asıl ad</u>
Hsü-chou ⁷⁶ Chieh-tu-shih (徐州節度使)	Li-shao-chên (李紹真)	Huo-yen-wei (霍彥威)
Pei-chou ⁷⁷ Ts'i-shih (貝州刺史)	Li-shao-ying (李紹英)	Fang-chih-wên ⁷⁸ (房知漫)
Ch'i-chou ⁷⁹ Fang-yü-shih (齊州防禦使)	Li-shao-hsü (李紹慶)	Wang-an-ch'io ⁸⁰ (王晏球)
Ho-yang ⁸¹ Chieh-tu-shih (河陽節度使)	Li-shao-ch'i (李紹奇)	Hsia-lu-ch'i ⁸² (夏魯奇)
Ming-chou Ts'i-shih (洺州刺史)	Li-shao-nêng (李紹能)	Mi-chün-li ⁸³ (米君立)
Yu-chou Chieh-tu-shih (幽州節度使)	Li-shao-pin (李紹斌)	Chao-tê-chün ⁸⁴ (趙德鈞)
Hsiang-chou ⁸⁵ Chieh-tu-shih (襄州節度使)	Li-shao-hung (李紹珙)	Liu-hsün ⁸⁶ (劉訓)

Ayrıca, Li-k'ê-yung tarafından soyadı ve isim verilerek evlat olarak kabul edilmiş olan şahısların oğulları da, soyadlarını asıl soyadlarına değiştirmek istemiş ve kabul edilmişlerdi. Meselâ: Li-ts'un-chin'in oğlu Li-han-Shao (李漢韶) asıl soyadı "Sun" (孫)'a,⁸⁷ Li-ts'un-shên'in oğlu Li-yench'ao (李彥超) asıl soyadı "Fu" (符)'ya⁸⁸ ve Li-ts'un-hsin'in oğlu Li-chi-luan (李繼鸞) asıl soyadı "Chang" (張)'a ve asıl adı Ts'ung-hsün (從訓)'e⁸⁹ değiştirilmişti.

Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, Çin âdetini ve Türk zihniyetini birleştirip, birçok şahıslara soyadı ve isim verip, onları evlat edinerek kurduğu "Evlatlık Ordusu" sistemini, oğlu Li-ts'un-hsü, Çin toplumunun tesiri altında bulunduğundan, bir daha evlat edinmeden, sadece soyadı ve isim vererek bu sistemi uzatmak istemişti. Fakat onun ölümünden sonra bu usul da muvaffak olamamıştı. Çünkü o zamanki Sha-t'o'lar, Çin'de uzun müddet kaldıklarından epey Çinlileşmiş ve Çin toplumunun âdetini kabullenmek zorunda kalmışlardı.

Bu yüzden bütün soyadı ve isim verilen şahıslar asıl soyadı ve isimlerini değiştirmek isteyince bu sistem kökünden silinmiş oluyordu.

“Evlatlık Ordusu” hen Çinliler hem de Sha-t’o’lar üzerine bir hayli tesir etmişti. Sha-t’o’ların Çin âdetini kullanarak bu orduyu kurduklarını fakat Çinlileştirildikleri için de bu ordunun tarihten silindiğini yukarıda geniş bir şekilde izah etmeye çalıştık. Şimdi ise, siyasî ve askerî yönden inceleyelim.

1. Siyasî Yönden: Sha-t’o lideri Li-k’ê-yung, kendilerini kuvvetlendirip Çin’i fethetmek için ya küçük yaşta olan çocukları ya da büyük yararlılıklar gösteren şahısları evlat edinmek suretiyle bir “Evlatlık Ordusu” kurmuştu. Sha-t’o’lar, evlatlıklarını kullanarak Çin’de iktidarı ele geçirmeye muvaffak olmuşlardı. Aynı zamanda evlatlıkları da şerefli unvanlar kazanmış veya yüksek rütbelere erişmişlerdi. “Su, gemiyi yürütebilir de ve batırabilir de” sözünün doğruluğu burada da ispatlanmış oluyordu. Zira evlatlıklar Sha-t’o’ları desteklediği müddetçe Sha-t’o’lar kuvvetlenmiş, aksi halde de zayıflamalarına sebep olmuşlardı. Evlatlıklar Sha-t’o’ların tahta çıkmalarında da çok büyük bir rol oynamışlardı.

Li-k’ê-yung’un ölümünden sonra, oğlu Li-ts’un-hsü kısa bir müddet için liderliğe geçmekten çekinmiş ve geçerken de babası tarafından evlat edinilmiş, kendisinden yaşça büyük olan şahısların planladıkları iç isyan tehlikesine maruz bırakılmıştı.⁹⁰ İsyân tehlikesinden kurtulan Li-ts’un-hsü, kuzey Çin’i fethederek Sonraki T’ang Sülalesini kurmuş ve ilk Sha-t’o İmparatorluğu meydana gelmişti. Fakat onun ölümünden sonra tatha geçen kendi öz oğlu değil, babası tarafından evlat edinen Li-ssû-yüan idi. Li-ssû-yüan tahta geçtikten sonra Li-ts’un-hsü’nün bütün oğullarını öldürmüştü. Li-k’ê-yung’un torunları, değil yalnız taht haklarını müdafaa etmek, soylarını bile devam ettirememişlerdi. Li-k’ê-yung, vaktiyle “Evlatlık Ordusu”nu kurduğunda muhakkak ki böyle bir neticenin doğacağını düşünmemişti.

Bu feci olay, Li-ssû-yüan öldükten sonra bir daha tekrarlanmıştı. Li-ssû-yüan’ın ölümünden sonra oğlu Li-ts’ung-hou yerine geçmişti. Fakat aynı senede Li-ssû-yüan’ın evlatlığını Li-ts’ung-k’ê isyan edip Li-ts’ung-hou’yu öldürerek tahta geçti. Sonraki T’ang Sülalesi’nde topu topu dört imparator vardı. “Evlatlık Ordusu”nun tesiriyle üçü ayrı ayrı soylara mensup kimseler tarafından ele geçirilmişti. Bu da gösteriyor ki, “Evlatlık Ordusu”, Sha-t’o’ların siyasî durumunu karıştırmış ve onun tesiriyle bu olaylar vuk’u bulmuştu. Daha sonraları “Evlatlık Ordusu” yavaş yavaş kalkınca bu gibi olaylara da son verilmişti.

2. Askerî Yönden: “Evlatlık Ordusu”, Sha-t’o’ların ev kuvvetli ve en itinat edilen ordusuydu. Li-kê-yung tarafından evlat olarak kabul edilen on kişi bu orduya kumanda ediyorlardı. Bu on kişiden yedisi Çinli idi. Bunun için, Sha-t’o’ların askerî kuvveti gittikçe Çinlilerin eline geçiyordu. En sonunda devlet idaresi de Çinlilerin eline tamamı ile geçmiş oluyordu. Li-kê-yung’un oğlu Li-ts’un-hsü öldükten sonra tahta geçen Li-ssû-yüan, ne Çinli ne de Sha-t’o idi.⁹¹ Li-ssû-yüan’ın oğlu öldükten sonra tahta geçen Li-ssû-yüan’ın evlatlığı Li-ts’ung-k’ê ise bir Çinli idi.⁹² Daha sonra Li-ts’ung-k’ê’nin tahtının tekrar Sha-t’o’ların eline geçmesine rağmen, Sha-t’o’ların askerî kuvveti yine de Çinlilerin elinde bulunuyordu. Bu sebeple Sha-t’o’ların saltanatı topu topu yirmisekiz sene sürebilmiş ve M.S. 951 senesinde tekrar Çinlilere geçmişti.

4) Çin’in Tesiri Altında Kalan Sha-t’o’ların Askerî Sistemi

T’ang Sülalesi’nin son zamanlarında devletin bütün askerleri, merkezde bulunan Chin-ping (禁兵) denilen Muhafız Ordusu ile diğer bölgelerde bulunan, Chên-ping (鎮兵) denilen Bölge Ordusu olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Başkenti müdafaa eden Muhafız Ordusu, mühim bir olay olmadıkça başkentten ayrılmazdı. Ayrı ayrı askerî valilerin emri altında bulunan Bölge Ordusu ise dışarıdan gelen düşmanlara karşı veya kendi sahalarındaki toplumun emniyetini sağlamak vazifesini görüyordu. T’ang Sülalesi’nin son zamanlarında Çin’e yerleşmiş olan Sha-t’o’lar, T’ang Sülalesi’nin emri altında birçok savaşlar yaptıklarından, onların askerî sistemini öğrenmiş ve kabul etmişlerdi.

Daha evvelki yazımızda da izah ettiğimiz gibi, Sha-t’o’lar askerlerini iyi idare edememişlerdi. Askerî valiler, emirleri altında bulunan Bölge Ordusu’nun bir şahsî kuvvet olarak görüyorlar ve askerî işlerin yanı sıra, siyasî ve iktisat işlerini de ellerinde tutuyorlardı. Bu valilerden bazıları, ondan fazla Chou’yu, bazıları ise üç, dört tanesini idare ediyorlardı. Askerî vali öldüğü takdirde Bölge Ordusu, imparatorun muvafakatini almadan, ölen askerî valinin oğlunu yahut da istedikleri bir generali yerlerine geçiriyor ve imparatora bu gerçeği kabul ettiriyorlardı. Ekseriyetle, Sha-t’o imparatorları da Bölge Ordusu’nun hareketlerini görmemezlikten geliyorlardı. Bundan dolayıdır ki, askerî valiler, zayıf oldukları zaman müsamaha gören Bölge Ordusu tarafından değiştiriliyorlardı. Aksi halde bunlar kendi Bölge Ordu’larını kullanarak başka Bölge Orduları’nı eziyor veya onlarla birleşerek

imparatora karşı harekete geçiyorlardı. Sha-t'ö devri boyunca merkez hükümeti, Bölge Ordu'larını iyi kontrol edemediği için kuvvetli bir imparatorluk kuramamıştı.

Merkezde bulunan Muhafız Ordusu'na gelince, siyasal bir tümörden başka bir şey değildi. Sha-t'ö'lerin Muhafız Ordusu, aslında Sonraki Liang imparatoru Chu-wên tarafından tesis edilmişti. O zaman henüz daha bir askerî vali olan Chu-wên, yanında bulunan Bölge Ordusu'nu başkente götürmüştü, zamanın T'ang imparatorunu devirerek tahta geçmişti ve ordusunu Muhafız Ordusu yapmıştı. Daha sonra Sha-t'ö'ler tarafından tamamamlanan ve kuvvetlendirilen Muhafız Ordusu, sayı ve kuvvet bakımından Bölge Ordusu'ndan çok az ve zayıf olduğu için, devlete yararlı olamıyordu. Askerî disiplin kötü olduğu için siyasal problemlere karışıyorlardı. Sha-t'ö imparatorları Muhafız Ordusu'nun generallerine, generaller ise askerlerine dayanıyorlardı. Böylece, Muhafız Ordusu tarafından desteklenen imparator rahatça saltanatını devam ettiriyor, aksi halde tahttan indiriliyor ve yalnız bir adam olarak kalıyordu. Sha-t'ö imparatorlarının çoğu bu şekilde tahta çıkıp iniyorlardı. Bu sebeple Sha-t'ö devri boyunca siyasal durum hiç sükûnet bulmamıştı.

T'ang Sülalesi, son zamanlarda askerî sisteminin kötü olması sebebiyle yıkılmıştı. Bu kötü askerî sistemin tesiri altında kalan Sha-t'ö'lerin merkez hükümeti, Bölge Orduları'nın Muhafız Ordusu'ndan çok daha kuvvetli olması sebebiyle, askerî valilerini idare edememiş ve bilâkis valilerin merkez hükümeti kontrol etmelerine yol açmıştı. Ayrıca Muhafız Ordusu'nun askerî disiplininin kötü olması, merkez hükümetinin hiçbir zaman sağlam olmamasına sebep olmuştu. Bu kötü durumu devam ettirmek istemeyen Muhafız Ordusu'ndan gelen Sung Süâlesi'nin ilk imparatoru Chao-k'uang-yin, Bölge Odaları'nın gelip kendisini tahttan indireceğinden endişe ettiği için valileri merkezde toplamış, Bölge Ordularını da tamamen değiştirip yeniden yetiştirmiş ve Muhafız Ordusu ile birleştirilmişti. Böylece memleketin bütün ordu kuvveti Muhafız Ordusu altında toplanmış oluyordu. Kurulan bu kuvvetli Muhafız Ordusu'nun yarısı merkezde toplanmış ve diğer yarısını da memleketin ayrı ayrı bölgelerine dağıtmıştı. Böylelikle, Bölge Ordusu kökünden kaldırılmış ve merkez hükümet sağlamlaşmış oluyordu. Valiler de isyan edemez hale gelmişlerdi. Fakat yeni tâyin edilen sivil valiler, bilhassa sınır mıntikasında bulunanlar, kuvvetli ve yeterli orduya olamadıkları için dışarıdan gelen Liao (遼)⁹³, Hsi-hsia (西夏)⁹⁴ ve Chin (金)⁹⁵ vs. gibi

düşmanlara karşı mütemadiyen yenilgiye uğramışlardı. Kendilerini ve bölgelerini kouyamayan bu askerler, gittikçe çekilmiş ve en nihayetinde Sung Sülalesi'nin güneye çekilmesine, daha sonra Moğollar tarafından onlara son verilmesine yol açmışlardı. Sha-t'o'lar Çin'de buldukları sıralarda, zaten kötüleşmiş olan T'ang Sülalesi'nin askerî sistemini kabul etmişlerdi. Bu sistemi uygun tedbirlerle biraz düzelttikleri takdirde, T'ang Sülalesi'nin son zamanlarındaki kötü duruma düşecekler miydi? Bu kötü durum şiddetle devam etmediği takdirde, Sung imparatorları belki aşırı düzeltmesi cihetine gitmeyeceklerdi.

Çin'in tesiri altında kalan Sha-t'o'ların askerî sistemi hemen hemen T'ang Sülalesi'ninki ile aynı olduğu için, onların müesseselerini tafsilatlı olarak anlatmadık. Sadece etkilerini anlatmaya çalıştık. Şimdi, bunlar arasında, Sha-t'o'lar tarafından geliştirilmeye çalışılan ve Sung Sülalesi'nin askerî sistemine tesir eden diğer bir gerçekten bahsedeceğiz. Bu da, 'Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve yaya orduları başkomutanlığına önem verilmesidir.

T'ang Sülalesi'nin son zamanlarında askerî valilerin emri altında bulunan Bölge Ordusu'nun sayısı çoktu. O zaman her Chün (軍) denilen orduda, Chih-huei-shih (指揮使) denilen bir kumandanlık tesis edilmişti. Birkaç orduda da Ma-pu-chün-tu-chih-huei-shih (馬步軍都指揮使) denilen "Atlı ve yaya orduların başkumandanlığı" tesis edilmişti. Sonraki Liang İmparatoru Chu-wên, kendisini imparator ilân etmeden evvel bir askerî valiydi. Onun için, tahta oturduğu zaman eskiden idare ettiği askerlerini de başkente götürmüş ve Bölge Ordusu'nun sistemine göre, Tsai-ching-ma-pu-chün-tu-chih-huei-shih (在京馬步軍都指揮使) denilen "Başkentteki atlı ve yaya orduların başkumandanlığı"ni tesis etmişti. Sha-t'o'lar Sonraki Liang Sülalesi'ni yok ettikten sonra, kısa bir zaman için bu sistemi takip ettiler ve sonra bunu Shih-wei-ch'in-chün Ma-pu-chün-tu-chih-huei-shih (侍衛親軍馬步軍都指揮使) denilen "Başkentteki atlı ve yaya orduların başkumandanlığı"ni tesis etmişti. Sha-t'o'lar Sonraki Liang Sülalesi'ni yok ettikten sonra, kısa bir zaman için bu sistemi takip ettiler ve sonra bunu Shih-wei-ch'in-chün Ma-pu-chün-tu-chih-huei-shih denilen "Muhafız-Akraba ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı" şeklinde değiştirmişlerdi. Muhafız-akraba Ordusu, isminden de anlaşılacağı gibi, Sha-t'o imparatorunun bizzat idare ettiği bir şahsi orduydü. Bu orduyu imparator bizzat idare ettiği için, "Muhafız-Akraba

Ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı”, sadece bir nev’i yüksek askerî kumandanlık sayılıyordu. Fakat Sha-t’o’lar, daha sonra bu Muhafız-Akraba Ordusu’nu idare etmek için Shih-wei-ssü (侍衛司) denilen bir “Muhafız Ordusu Bakanlığı”ni tesis etmişlerdi. Böylece ‘Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı’ da otomatik olarak bu bakanlığın bir âmiri olmuş oluyordu. Bu suretle, onun kudreti de gittikçe çoğalmış oluyordu. Tabii o zamanki askerî valiler, yine de çok askere sahip oldukları için, ‘Muhafız Ordusu Bakanlığı’ sadece başkentte bulunan askerleri idare edebiliyordu. Yani ‘Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı’ yalnız başkentteki Muhafız Ordularının başkumandanlığıydı. Fakat Sung Sülalesi’nin kurulmasıyla bu durum tamamen değiştirilmişti. Sung Sülalesi’nin bütün askerleri, Muhafız Ordusu teşkilatıyla birleştirilmişti. Bütün kuvvetler aynı isim altında toplanınca da, ‘Muhafız Ordusu Bakanlığı’ bütün kuvvetlerin âmiri olmuştu. O zaman tabii olarak devletin bütün kuvvetleri ‘Muhafız Ordusu Bakanlığı’nın idaresinin altına girmiş oluyordu. Bunun için ‘Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı’ memuriyetinin kudreti de fazlasıyla artmıştı.

“Muhafız-akraba Ordusu” ikinci Sha-t’o imparatoru Li-ssü-yüan tarafından kurulmuştu. Onun zamanında Sha-t’o’ların “Evlatlık Ordusu” çökmüştü. Bu yüzden bu “Muhafız-Akraba Ordusu”nun, “Evlatlık Ordusu”nun kalıntılarından meydana gelmiş olabileceği düşünülebilir. Yalnız bu konu hakkında kesin bir delilimiz yoktur. Onun ismi Sung Sülalesi’ne kadar devam etmiş ve bu sülalede de çok önemli bir rol oynamıştı.

5) Sha-t’o’ların Askerî Düzenine Ait Diğer Notlar

Beş Sülale Çağı’nda, Sha-t’o’ların başlıca askerî sistem adlarının hepsini Çinlilerden almalarına rağmen, Sha-t’o’ların savaşıllara önem vermeleri, Çinlilere de bir hayli tesir etmişti. Sulh devrinde aslında resim yapma, şiir yazma ve eserler meydana getirmeye çalışan Çinliler, savaşıllara önem veren Sha-t’o’ların idaresi altındaki karmakarışık durumda kendilerini göstermek veya korumak için askerî işlere fazla önem vermek zorunda kalmışlardı. Bunun en güzel örneğini bize Sha-t’o imparatoru Liu-chih-yüan vermişti. Bu zat, tahtta kaldığı müddetçe, ‘Memleket işlerini edebiyatla uğraşan hanedanlara hiç sormayın!’⁹⁶ diye söyleyip dururdu. İşte merkez hükümetin yönetimi, böyle olunca Çinliler de askerî bilgileri öğrenmeyi bir şeref sebebi, edebi eserler üzerinde çalışmayı ise ayıp bir şeyi gibi zannediyorlardı.⁹⁷ Yani

Sha-t'o'lar, adeta hem edebiyata hem askerî işlere önem veren Çinlileri, 'Askerî işlere aşırı derecede önem verme' durumuna soktular.

Eski Çin'deki askerî işlerde bahsedilince, aklımıza gelen bir şey vardır. Bu da, dümdüz ovalar ve geniş yaylalarda yaşayan kuzey-batılı Çinlilerin, kara savaşında usta oldukları ve göller, nehirler, ırmaklar ve deniz kıyılarında yaşayan güneydoğulu Çinlilerin ise deniz savaşında usta olduklarıydı. Kuzeybatılı Çinlilerin, kara savaşlarında usta olmalarına rağmen, Kuzey Çin'de bulunan yabancı kabilelere nispeten atlı savaşında zayıftılar. Beş Sülale Çağı'nda, kara savaşlarında, bilhassa atlı savaşlarında aharetlerini göstermiş olan Sha-t'o'lar, Çin'e girdikten sonra kuzey-batılı Çinlilere atlı savaş yapmasını iyice öğretmişlerdi. Ayrıca, birçok Sha-t'o'lar ve kuzey-batılı Çinliler, çeşitli sebeplerle güneydoğu Çin'e gidip oralılara da kara savaşını öğrettiler.⁹⁸

Yukarıda zikredilenlerde, Sha-t'o'ların Çin'e olan tesirlerinden en önemlileri arasında yer alır. Bundan başka Sha-t'o'ların zafer bayrağı diklemeleri, Türk çadırı kullanmaları gibi adetleri de az çok Çinlilere tesir etmişti. Malzememizin az olmasına rağmen, şimdi bunları teker teker inceleyelim.

a. Zafer Bayrağı

Sha-t'o'lar, zafer kazandığı zaman, Çince'de Lu-pu denilen bir 'zafer bayrağı' dikerlerdi. Bu 'zafer bayrağı' üzerind hem zafer müjdesini veren, hem de esirlerin bütün suçlarını bildiren bir kumaş parçasıdır. Bu bayrak, esirlerle birlikte başkente götürülüp imparatora sunulduktan sonra bayrağın üzerinde yazılı yazılar, halka okunur ve ikisi de teşhir edilirdi. Bu, aslında Tobalar'ın bir âdetiydi.⁹⁹ Çinliler de bir dereceye kadar bu âdeti benimsemişlerdi, fakat bunu hiçbir zaman umumi bir adet haline getirmemişlerdi.¹⁰⁰ Sha-t'o devrinde ise bu âdetin çok yayıldığını görüyoruz.¹⁰¹

b. Türk Çadırı

Sha-t'o'ların ordusunda, Ch'iung-lu (穹廬) denilen Türk çadırı bulunmaktaydı. Fakat bu husus hakkında bulduğumuz malzeme ancak iki parçadan ibarettir:

M.S. 942 senesinin Eylül ayında Sha-t'ö imparatoru Shih-ching-t'ang ve Kitanlar, Chin-yang şehrini kuşattıkları zaman, 100 Li (里)'den¹⁰² fazla uzunlukta ve 50 Li genişlikteki arazi, Ch'iung-lu ile doldurulmuştu. Onlar, kıldan yapılmış iplerin üzerinde çanlar bağlıyorlardı. Askerler köpek de besliyorlardı. Geceleyin şehirden kuşatma hattını aşarak kaçanlar olursa köpekler havlarlar ve çanlar da ses çıkarırlarmış. Onun için şehirde bulunan 50.000 asker ve 10.000 adet attan hiçbiri kaçamazmış. Askerlerin, her yerin tepeler şeklindeki Ch'iung-lu'larla doldurulduğunu görünce, cesaretleri kırılıyormuş.¹⁰³

M.S. 942 senesinin Aralık ayında, Sha-t'ö generali Liu-chih-yüan, imparatora 100 tane Ch'iung-lu denilen Türk çadırı sunmuştu.¹⁰⁴

c. Siyah Zırh

Profesör Fu-Lê-Ch'êng'e göre Li-k'ê-yung askerleri hep siyah elbise giyerlerdi. Çok cesur ve savaş etmekte çok ustaydılar. Huang-ts'ao'nun maiyeti onlara, 'Karga ordusu' derdi.¹⁰⁵ Aslında Sha-t'ö askerlerinin siyah elbise giyip giymedikleri hakkında hiçbir kayıt yoktur. Yalnızca Li-k'ê-yung'a "Li karga yavrusu" ve onun askerlerine de "karga ordusu"¹⁰⁶ denildiği, tarih kitaplarında bulunmaktadır.¹⁰⁷ Bazı sebeplerden dolayı lakaplar vermek, Çin'de çok yayılmış bir adettir. Li-k'ê-yung, 15 yaşındayken savaşta çok cesur olduğundan ona "uçan kaplan yavrusu"¹⁰⁸ lakabı verilmişti. 29 yaşında ise gözlerinden birisi küçük olduğundan ise ona "tek gözlü ejderha"¹⁰⁹ lakabı verilmişti. Li-k'ê-yung'a, gençliğinden beri çok cesur olması sebebiyle askerleri arasında da "Li karga yavrusu" denmişti. Li, onun soyadıydı, başka manası yoktu. Fakat cesaret ile karga arasında ne gibi bir münasebet olabilir? Li-k'ê-yung'un kendisi veya onun askerleri, siyah bir elbise veya siyah bir zırh mı giyiyorlardı? Bu konuda elimizde hiçbir delilimiz yoktur. Ancak, T'ang Sülalesi'nin son zamanlarında, Çinlilerin siyah elbise giymekten hoşlandığını biliyoruz. Onun için biz de Fu-Lê-Ch'êng gibi, Sha-t'ö askerlerinin siyah elbise veya siyah zırh giydiklerini söylerse, pek mantıktan uzaklaşmış sayılmayız.

NOTLAR

- ¹ HTS, 218, s. 2a.
- ² HWTS, 4, s. 10b.
- ³ M.S. 933 senesinin Şubat ayında Sha-t'o İmparatoru Li-ssü yüan, Çinli olan Fan-yen-kuang'a, devletinin ne kadar ata sahip olduğunu sorduğunda, Fan-yen-kuang 35.000 adet olduğunu bildirmişti. İmparator iç çekerek: "T'ai-tsu (太祖: Li-k' â-yung) T'ai-yüan'deyken sadece 7.000 atlı askere sahip idi. Merhum imparator Li-ts'hsü'nin de topu topu 10.000 kadar atı vardı. Şimdi bu kadar ata sahip olmama rağmen, bütün Çin'i idare edemiyorum. Bu hep, askerleri iyi yetiştiremediğimden ileri geliyor. Ben artık yaşlandım, at meselesini nasıl halledebilirim?" diye üzülmüştü. Bk. CWTS, 44, s. 1a.
- ⁴ CWTS, 30, s. 11a.
- ⁵ CWTS, 91, s. 5b.
- ⁶ Hsiang-chou (相州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Anyang-hsien (安陽縣)'dir.
- ⁷ CWTS, 38, s. 4b.
- ⁸ CWTS, 115 s. 8a.
- ⁹ M.S. 918 senesinde Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, Wei-chou (魏州)'da yüzbinlerce askerî ve onbinlerce atı teftiş etmişti. Bk. HWTS, 5, s. 3b.
- ¹⁰ M.S. 926 senesinde Sha-t'o imparatoru Li-ssü yüan, Chü-lu (鉅鹿)'da devlet tarafından tesis edilen at çiftliklerinden 2.000 tane at alarak, orduyu kuvvetlendirme gayesiyle birliklere teslim edilmesini sağlamıştı. Bk. HWTS, 6,s. 3b. Chü-lu, bugünkü Ho-pei eyâletindeki P'ing-hsiang-hsien (平鄉縣) şehridir. Bk. TH, s. 2960.
- ¹¹ M.S. 930 senesinde Sha-t'o İmparatoru Li-ssü yüan, Wan (苑) şehrinde atlar arasında resmigeçit tertipleyip teftiş etmişti. Bk. HETS, 6, s. 7a. Wan, bugünkü Ho-nan eyâletindeki Nan-yang-hsien (南陽縣) şehridir. Bk. TH, s. 2432.

- ¹² M.S. 943 senesinde Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei, Pa-chiao (八角)'da atların yetiştirilmesi ve otlatılmasını murakaba ederdi. Bk. HWTS, 9, s. 3b.
- ¹³ M.S. 945 senesinde Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei, T'ieh-ch; iu (鐵丘)'da atlar arasında atlar arasında resmigeçit tertipleyip teftiş etmişti. Bk. HWTS, 9, s. 5b.
- ¹⁴ M.S. 945 senesinde Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei, Mao-chê-p'o (茂澤坡)'da atlar arasında atlar arasında resmigeçit tertipliyordu. Bk. HWTS, 9, s. 6a.
- ¹⁵ M.S. Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei Wan-lung-kang (萬龍岡)'da atları teftiş etmişti. Bk. HWTS, 9, s. 6a.
- ¹⁶ M.S. 925 senesinin Haziran ayında ilk Shu'ya karşı savaş açabilmek için memleket içindeki bütün hususî atların toplanması emredilmişti. Bk. CWTS, 32, s. 15b.
- ¹⁷ M.S. 932 senesinde (zamanın yasaklarına göre halk veya devletlet memurları hiçbir suretle at saklayamazdı), Ling-wu (靈武) mıntıkası generali Pei-chao-yin (裴昭隱), adı meçhul olan bir mesai arkadaşı ve saray habercisi Juan-shun-chih (阮順之) ile başbaşa vererek devlet malı olan bir atı saklamışlardı. Adliye teşkilatı bunu meydana çıkarıp, onların cezalandırılmasını teklif etmiş, fakat imparator ağır bir cezaya muhalif olduğu için, bu üç kişiyi ölüme mahkûm edilmekten kurtarmış ve yalnızca kırbaçlanmak suretiyle cezalarını çekmişlerdi. Bk. CWTS, 43, s. 3b.
- ¹⁸ M.S. 936 senesinin Ekim ayında Sha-t'o imparatoru, memleketteki bütün atların toplanmasını ve 10 haneden bir kişinin, kendi silahı ile askerliğe hizmet etmesini emretmişti. Bk. CWTS, 48, s. 9b. Ayrıca CTKC (契丹國志)'de 7 haneden bir kişiyi kendi silahını kullanarak askeliğe hizmet ettirdi ve buna "Î-chün" (義軍: Ahlâk ordusu) denildi. Topyekûn 2.000'den fazla at ve 5.000 asker toplandı. Bundan dolayı halka çok zulüm edildi."
- ¹⁹ CWTS, 82, s. 5b.
- ²⁰ CWTS, 84, s. 3b.

- 21 CWTS, 100 s. 7b.
- 22 Sha-t'ò imparatoru Shih-ch'ung-kuei tahta yeni çıktığı zaman Chang-ch'ien (張錢)'i Tibetli olan barbar batı kavimlerine yollamıştı. Chang-ch'ien döndüğünde, aldığı atların iyi cins olmadığından tenkide uğramıştı. Bk. CWTS, 90, s. 7b.
- 23 Thang-hsiang (党項): Tangut kabilesidir. Bk. CWTS, 138; HWTS, 73; Ayrıca bk. B. Ögel, Sino-Turcica, s. 7, 230 (Sayfa 81).
- 24 CWTS, 40 s. 3a.
- 25 CWTS, 44 s. 1a.
- 26 CWTS, 44 s. 1b.
- 27 CWTS, 25 s. 1b; HTS, 218, s. 2a.
- 28 HWTS, 4, s. 1b.
- 29 CWTS, 218, s. 2a.
- 30 CWTS, 25, s. 3a.
- 31 CWTS, 25, s. 5b.
- 32 M.S. 908 senesinin Mayıs ayında T'ai-yüan'da bulunurken Li-ts'un-hsü, Shang-tang (上党)'ı müdafaa etmek için kuzey kabilelerini büyük miktarda para ile kandırarak kendisiyle iyi geçinmelerini sağlamıştı. Bu arada da bütün bölgelerin gençlerini ve kendi birliklerini güney seferine göndererek (Sonraki Liang Sülalesi ile) savaş için kullanmıştı. (Kuzey kabilelerin) çadırları her tarafta görülmüş, müttefik süvariler yolu doldurmuş ve birkaç yoldan hedeflerine ilerlemişlerdi. Bk. CWTS, 4, s. 3a.
- 33 M.S. 911 senesinin Ocak ayında Li-ssü-yüan, Shih-chien-t'ang (史建塘) ve An-chin-ch'üan (安金全) ile birlikte, T'u-yü-hun ordusunu ve diğer kuzey kavimlerinin ordularını alarak Sonraki Liang Sülalesini'nin ordularına saldırmışlar ve onları büyük bir yenilgiye uğratmışlardı. Bk. CWTS 27, s. 7b.
- 34 Hsi (奚): Bugünkü Jâ-ho (熱河) eyaletinin güney kısmında yaşamış olan Hun-Moğol karışımı kavimlerden birisidir.
- 35 Shih-wei (室韋): Bugünkü Moğolistan'ın doğu kısmında yaşamış olan Proto-Moğol kavimler grubundadır.

- ³⁶ CWTS, 28, s. 12a'da diyor ki: "M.S. 918 senesinin Ağustos ayında Li-ts'un-hsü, Wei-chou (魏州) kırlarında askerlerini tefriş etmişti. Ho-tung, Wei-po (魏博), Yu-chou (幽州), Ts'ang-chou (滄州), Chen-chou (鎮州), Ting-chou (定州), Hsing-chou (邢州), Ming-chou (洺州), Lin-chou (麟州), Shêng-chou (勝州), Yün-chou ve Sho-chou (朔州) orduları ile Hsi, Kitan, Shih-wei ve T'u-yü-hun orduları olmak üzere 100.000'den fazla asker de aynı zamanda tefriş edilmişlerdi."
- ³⁷ Tatar: Kabilke ismidir. Bk. HWTS, 74. Ayrıca Bk. B. Ögel, Sino-turcica, s. 70, 73; Türk Kültür Tarihi, s. 294.
- ³⁸ T'u-yün-hun (吐谷渾): Güney T'o-pa'lardan gelen Mujung (慕容)lardandır. Bk. HWTS, 74. Ayrıca bk. W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 102-103.
- ³⁹ Meselâ Sha-t'o imparatoru Shih-ching-t'ang tahta yeni çıktığı zaman Yang-kuang-yüan (楊光遠), imparatora ödünç verdiği süvarileri geri alması için nasihatte bulunuyordu. Bu yüzden Yang-kuang-yüan, hem Ching-yen-kuang'a (景延廣) hem de devlete kızılıyordu. Bk. CWTS, 88, s. 2a.
- ⁴⁰ CWTS, 26,s. 13a'da diyor ki: "(M.S. 903 senesinin Mayıs ayında) Li-k'ê-yung'un, askerlerinin çoğu kuzeydeki kavimlerin adamları idi. Onlar zaman zaman kanuna karşı geliyorlardı. Halk bunlardan çok eziyet görmüştü. Maiyeti bundan bahsettiği zaman Li-k'ê-yung, "Onlar hem cesur hem de savaşmakta ustadırlar. Senelerden beri benimle beraber her yerde savaşmışlar. Son senelerde devletin hazinesi boşaldığı için atlarını satarak kendilerini doyuruyorlardı. Şimdi zengin birçok kimseler para karşılığı cesur askerleri arıyor ve çağırıyorlar. Eğer ben onları kanun ile idare edecek olursam belki bu şahıslar kaçarlar. O zaman kendimi nasıl müdafaa edebilirim." Şeklinde cevap vermişti."

CWTS, 27, s. 1b'de diyor ki: "Li-k'ê-yung, Yün-chung (雲中)'da isyan hareketine geçmişti. Kumandası altındaki ordular hep kuvvetli kuzey ahalisindendi. Huang-ts'ao isyanını bastırmakta ve T'ang imparatorunu kurtarmakta büyük payları olduğu için gün geçtikçe askerlerini takdir edip onlara müsamaha etmişti. Bundan dolayı, askerler kanuna itaat etmiyerek mahalli memurlara hakaret ediyor, gündüzleri bile halktan mallarını zorla alıyor, içki içiyor, kumar oynuyorlardı. Li-k'ê-yung

onlara mani olmak için hiçbir sert harekette bulunmamıştı. Oğlu Li-ts'un-hsü kendisine bu konuda nasihat ettiği zaman her defasında kesin bir cevap vermekten de kaçınmıştı.

41 CWTS, 44, s. 6a'da diyor ki: "M.S. 933 senesinin Temmuz ayında İmparator Li-ssü-yüan başkentte bulunan subaylara büyük miktarda para verilmesini emretmişti. O zaman imparatorun hastalığı daha iyileşmemişti. Askerler arasında bu konuda söylendiler vardı. Bu söylentileri kaldırmak için subaylara para dağıtılmıştı." "Ağustos ayında İmparator Li-ssü-yüan her orduya büyük miktarda para verilmesini emretmişti. Aynı anda emir bir daha tekrarlanmıştı. Böylece devlet hazinesi hemen hemen boşalmıştı."

42 CWTS, 45, s. 1b'de diyor ki: M.S. 933 senesinin Aralık ayında İmparator Li-ts'un-hou tahta yeni çıktığı zaman, Çinli ve yabancı generallere ve erlere para verilmişti."CWTS, 45, s. 7b'de diyor ki "M.S. 934 senesinin mart ayında İmparator Li-ts'un-hou maiyet muhafızlarını çağırıp, 'Merhum imparator memleketi terketti. Cenaze töreni bittikten sonra devletin idaresi ve tahtı bana kalıyor. Benim tahta çıkmam Ch'i-yang (岐陽)'da bulunan ağabeyimi şüphelendiriyor ve kıskandırıyor; fakat kardeşlerimle taht kavgası yapmak niyetinde değilim. Sizler merhum imparatorla binlerce savaşa katıldınız. Bu durum karşısında siz de duygulanmıyor musunuz? Şimdi sizleri teşvik etmek için bütün devlet hazinesini size veriyorum.' Diyerek gümüş, ipek, para vs. gibi şeyleri askerlere vermişti. Zaten cenaze alayı için çok para sarfedilmişti. Hazineye son kalanlar da askerlere verildikten sonra devlet hazinesi tamamen boşaltılmıştı. Buna rağmen mükâfat alan askerler yine de memnun değillerdi. Yolda giderlerken, "Fêng-hsiang (鳳翔)"a gidip (ağabeyisinden) biraz daha istiyelim" diyorlardı. İşte o zaman ki askerler bu kadar mağrur ve itaatsiz idiler.

CWTS, 45, s. 8a'da diyor ki: "Paraya önem vermeyen cömert bir insan olan insan olan imparator Li-ts'ung-k'ê (李從珂), Ch'i-shan (岐山), askerler tarafından tahta oturtulduğu zaman, askerlere Lo-yang (洛陽) şehrine girdikten sonra herkese yüzbin para vereceğini vadetmişti. Fakat şimdi devlet hazinesi boşalmıştı. Çaresiz kalınca, M.S. 934 senesinin Nisan ayında başkent ahâlisinin servetlerini biriktirerek askerlere mükâfat olarak verilmesini, ayrıca beş aylık ev vergisinin de ödünç olarak daha evvel toplanması mecburiyetinde kalmıştı. Bu yüzden başkentte birçok memur ve halk intihar etmişlerdi."

CWTS, 46, s. 9b'de diyor ki: "M.S. 934 senesinin Nisan ayında imparator, muhafız askerlerine ve Fêng-hsiang'da kendi tarafına geçen subaylara büyük miktarda para ve ipek verilmesini emretmişti. Evvelâ, İmparator Chi'i-shan şehriden hareket ettiği zaman askerleri, çok mükâfat alacaklarını ümit etmişlerdi. Fakat başkente vardıklarında sükûtu hayale uğramışlardı."

CWTS, 81, s. 2a'da diyor ki: "M.S. 942 senesinin Haziran ayında imparator Shih-ch'ung-kuei yeni tahta oturduğu zaman muhafız askerlerine 5.000-10.000 para vermişti."

⁴³ W. Eberhard, Şa-t'o Türkleri'nin Kültür Tarihi'ne Dair Notlar, s. 21.

⁴⁴ HWTS, 5, s. 5a.

⁴⁵ CWTS, 70, s. 1a.

⁴⁶ CWTS, 61, s. 7b'de diyor ki: "Li-k'ê-yung, Hua-yin (華陰) denilen bir yerde Çinli olan Huang-ts'ao'nun haydut kuvvetlerini mağlup ettikten sonra dokuz yaşında, Yüan-chien-fêng (袁建豐) isimli bir çocuğa rastlayıp onu evlat edinmişti. Yüan-chien-fêng büyüdüktan sonra birçok savaşa katılarak büyük yararlılık göstermiş ve mevkii T'ieh-lin-tu-yü-ho (鐵林都虞侯)'luğa yükseltilmişti. Bu zatın, Li-k'ê-yung tarafından evlat edinilmesine rağmen soyadını ve adını değiştirdiği hakkında hiçbir kayıt yoktur. Belki bu yüzden CWTS ve HWTS adlı kitaplar bu zatı "Li-k'ê-yung'un evlatlıkları" bahsine almamıştı.

CWTS, 65, s. 1a'da da diyor ki: "T'ang Sülalesi'nin Kuang-ch'i (光啓) saltanat devresinde (M.S. 885-888) Li-han-chih (李罕之) isimli bir general, emrinin altında kalan cesur ve iyi savaş eden yüz kişiyi seçip Chih-yang'a götürerek, Li-k'ê-yung'a sunmuştu. Bu yüz kişiden biri, asıl soyadı Wang (王) olan Çinli, Li-k'ê-yung'un yanında çalışarak birçok yararlılıklar göstermiş ve mevkii de "Evlatlık Ordusu"nun komutanlığına yükselmişti. Ayrıca Li-k'ê-yung ona yeni bir soyadı ve ad vermişti." Bu zatın soyadının daha sonra Li (李) olarak değiştirildiğini biliyoruz. Fakat Chien-chi (健及)'nin, onun asıl adı mı; yoksa Li-k'ê-yung tarafından verilen ad mı olduğunu bilemiyoruz. Her ne olursa olsun, CWTS ve HWTS tarihlerinde bu zatın Li-k'ê-yung tarafından evlat edinildiğine dair kayıt yoktur. Belki bu yüzden bu zatı da "Li-k'ê-yung'un evlatlıklar" bahsine almamıştır.

“Li-k’ê-yung’un evlatlıkları” bahsine alınan on kişiden biri olan Li-ssû-yüan, M.S. 926 senesinde imparator oldu. Onun biyografyası için bk. CWTS, 35-44; HWTS, 6. Diğerlerinin biyografyası için bk. CWTS, 52, 53; HWTS, 36,

- 47 CWTS, 52, s. 1a’ya göre onun menşei bilinmiyor. Fakat HWTS, 36, s. 1a’ya göre Fên-chou (汾州)’luydu.
- 48 CWTS, 53, s. 7b’ye göre Yün-chou (雲州)’luydu. Fakat HWTS, 36, s. 10a’ya göre onun menşei bilinmiyor.
- 49 Li-ts’ung-k’ê (李從珂): M.S. 934 senesinde imparator oldu. Onun biyografyası için bk. CWTS, 46-48; HWTS, 8.
- 50 Li-ts’ung-wên (李從溫): Aslında Li-ssû-yüan’ın yeğeni idi. Sonra Li-ssû-yüan tarafından evlat edinildi. Onun biyografyası için bk. CWTS, 88; HWTS, 15.
- 51 Ho-chung (河中): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Yung-chi (永濟) şehridir. Sarı Nehir ile Fên-ho (汾河) Nehri arasında bulunur. Bk. TH, s. 1669.
- 52 Chu-yu-ch’ien (朱友謙): Onun biyografyası için bk. CWTS, 63; HWTS, 45.
- 53 Chêng-chou (鄭州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Chêng-hsien şehridir. Bk. TH, s. 2902.
- 54 Fang-yü-shih (防禦使): Bir bölgenin savunma işlerine bakan bir memur unvanıdır.
- 55 K’ang-yen-hsiao (康延孝): Çin’in kuzeyindeki kabilelerden idi. Onun biyografyası için bk. CWTS, 74; HWTS, 44.
- 56 Hua-chou (滑州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Hua-hsien (滑縣) şehridir. Bk. TH, s. 1772.
- 57 Liu-hou (留後): Bir memurluktur. Chieh-tu-shih’lik tarafından seçilip kuvvetlerin komutanlığına atanan bir kimseye Liu-hou denilir.
- 58 Tuan-ning (段凝): Onun biyografyası için bk. CWTS, 73; HWTS, 45.

- ⁵⁹ Sung-chou (宋州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Shang-ch'io-hsien (商邱縣) şehridir. Bk. TH, s. 881.
- ⁶⁰ Yüan-hsiang-hsien (袁象先): Onun biyografyası için bk. CWTS, 59; HWTS, 45.
- ⁶¹ Hsü-chou (許州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Hsü-ch'ang-hsien (許昌縣) şehridir. Bk. TH, s. 2670
- ⁶² Wên-t'ao (溫韜): Onun biyografyası için bk. CWTS, 73; HWTS, 40.
- ⁶³ Po-chou (博州): Bugünkü Shan-tung (山東) eyaletindeki Liao-ch'êng-hsien (聊城縣)'nin kuzeybatısında bulunan eski bir şehirdir. Bk. TH, s. 482.
- ⁶⁴ Chang-ch'u (張楚): Onun biyografyası için bk. CWTS, 59.
- ⁶⁵ Hsin-chou (忻州): S Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Hsin-hsien (忻縣) şehridir. Bk. TH, s. 1132.
- ⁶⁶ Yüan-hsing-ch'in (元行欽): Onun biyografyası için bk. CWTS, 70; HWTS, 25.
- ⁶⁷ Ming-chou (洺州): Bugünkü Ho-pei eyâletindeki Yung-nien-hsien (永年縣) şehridir. Bk. TH, s. 1704.
- ⁶⁸ T'uan-lien-shih (團練使): Bir bölgenin muhafız komutanlığında disiplin işlerine bakan bir memur unvanıdır.
- ⁶⁹ Ch'ang-ts'ung-chien (長從簡): Onun biyografyası için bk. CWTS, 94; HWTS, 47.
- ⁷⁰ CWTS, 31, s. 6a.
- ⁷¹ CWTS, 48, s. 1a.
- ⁷² CWTS, 42, s. 2a.
- ⁷³ CWTS, 42, s. 8b.
- ⁷⁴ CWTS, 42, s. 2a.

- 75 CWTS, 31, s. 6a.
- 76 Hsü-chou (徐州) : Bugünkü Chiang-su (江蘇) eyâletindeki T'ung-shan-hsien (銅山縣) şehridir. Bk. TH, s. 1105.
- 77 Pei-chou (貝州) : Bugünkü Ho-pei eyâletindeki Ch'ing-ho-hsien (清河縣) şehridir. Bk. TH, s. 2731.
- 78 Fang-chih-wên (房知溫): Onun biyografyası için bk. CWTS, 91; HWTS, 46.
- 79 Ch'i-chou (齊州): Bugünkü Shan-tung eyâletindeki Li-ch'êng-hsien (歷城縣) şehridir. Bk. TH, s. 3381.
- 80 Wang-an-ch'io (王晏球): Onun biyografyası için bk. CWTS, 64; HWTS, 46.
- 81 Ho-yang (河陽): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Mêng-hsien (孟縣) şehrinin güneyinde bulunan eski bir şehirdir. Bk. TH, s. 1971.
- 82 Hsia-lu-ch'i (夏魯奇): Onun biyografyası için bk. CWTS, 70; HWTS, 33.
- 83 Mi-chün-li (米君立): Onun biyografyası ne CWTS, ne de HWTS de bulunur.
- 84 Chao-tê-Chün (趙德君): Onun oğlu Chao-tê-shou (趙德壽)ü Sha-t'ò imparatoru Li-ssü-yüan'ın kızı Hsing-p'ing-kung-chu (興平公主) ile evlendi. Onun biyografyası için bk. CWTS, 98.
- 85 Hsiang-chou (襄州): Bugünkü Hu-pei (湖北) eyâletindeki Hsiang-yang-hsien (襄陽縣) şehridir. Bk. TH, s. 2630.
- 86 Liu-hsün (劉訓): Onun biyografyası için bk. CWTS, 61.
- 87 CWTS, 53, s. 7a. Ayrıca Li-han-shao (李漢韶)'nun biyografyası için bk. CWTS, 53.
- 88 CWTS, 38, s. 11a. Ayrıca Fu-yen-ch'ao (符彥超)'nun biyografyası için bk. CWTS, 56.

⁸⁹ CWTS, 91, s. 10a. Ayrıca Chang-ts'ung-hsün (張從訓)'ün biyografyası için bk. CWTS, 91.

⁹⁰ CWTS, 27, s. 3a'da diyor ki: "Li-k'ê-yung sağ iken askerliğe ve askerlere pekçok önem verirdi. Böyle bir siyaseti tam manasiyle yürütebilmek için, birçok evlatlık edinmiş ve kendilerine öz çocukları gibi muamele etmişti. Bunlar arasında kendisine en yakın olan altı, yedi kişi vardı ve hepsi de yaş bakımından veliaht olan Li-ts'un-hsü'den daha büyüktüler. Hem de emirlerinin altında, kuvvetli birlikler bulundurmakta idiler. Kendilerini güçlü buldukları için sık sık bir araya gelip isyan etmek için planlar kuruyorlardı. Li-ts'un-hsü tahta çıkınca, kendilerinin sükutu hayale uğramış olduklarını düşünerek, ya teni imparatora itaat etmemek veyahut ta hastalıklarını bahane ederek, hükümet çalışmalarını engellemeğe çalışmışlardı."

⁹¹ CWTS, 35, s. 1a'da diyor ki: "İmparatorun ilk ismi ssû-yüan ve tahta çıktuktan sonra Tan (檀) olarak değiştirmiştir. Tai-pei'lidir. Her nesli Li-k'ê-yung'un yanında çalışmıştır. Kendisi Li-k'ê-yung tarafından "Li" olarak soyadlandırıldıktan sonra Li-k'ê-yung ailesinden sayılmaya başlanmıştır."

HWTS, 6, s. 1a'da diyor ki: "İmparator, Çin'in kuzeyinde bulunan yabancı kabilelerden olup soyadı yoktur. Babasının ismi Tien (電, elektrik demektir.), kendisinin ise Miao-chi-lieh (邈佺烈) idi. Bir atlı olarak Li-k'ê-yung'un yanında çalışmıştır. Sonra Li-k'ê-yung ona ssû-yüan ismini vererek evlat olarak kabul etmiştir."

Tai-pei, Tai-chou bölgesinin kuzeyi demektir. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Yen-mên (雁門)'in kuzeyidir. Yani o zaman ki Çin'in kuzey mıntıkasındaki bir bölgedir. Onun için yukarıda yazılan iki kayıda göre, Li-ssû-yüan'ın atalarının Sha-t'olarla birlikte Çin'in kuzeyine yerleşip Sha-t'o'lara hizmet etmiş kabilelerden olması muhtemeldir. Li-ssû-yüan'ın kendisi ise Çin toprağında doğan biraz Çinlileşmiş bir yabancı sayılır.

⁹² CWTS, 46, s. 1a'da diyor ki: "Li-ts'ung-k'ê, Chên-chou (鎮州)'lu olup asıl soyadı Wang (王) idi. M.S. 885 senesinin Ocak ayınının 23'üncü gününde P'ing-shan (平山)'da doğmuştu. Annesinin soyadı Wei (魏) idi.

T'ang Sülalesinin Ching-fu (景福) saltanat devresinde (M.S. 892-894), Li-ssû-yüan daha bir süvari generali olarak Li-k'ê-yung'un emri altında bulunduğu sıralarda, toprağını genişletmek için P'ing-shan'a gittiğinde, Wei'ye rastlayıp onu esir etmişti. O zaman on yaşını aşmış olan Li-ung-k'ê, Li-ssû-yüan tarafından evlat edinmişti.”

- ⁹³ Liao (遼): Kitanlardan kurulan bir devletin ismidir. (M.S. 907-1125).
- ⁹⁴ Hsi-hsia (西夏): T'o-pa'lardan kurulan bir devletin ismidir. (M.S. 1038-1228).
- ⁹⁵ Chin (金): Tunguz olan Nü-chên (女真)'lardan kurulan bir devletin ismidir. (M.S. 1115-1234).
- ⁹⁶ HWTS, 18, s. 1b.
- ⁹⁷ CWTS, 69, s. 1a.
- ⁹⁸ CWTS, 55, s. 6b; 61, s. 4a.
- ⁹⁹ W. Eberhard, Sha-T'o Türkleri'nin Kültür Tarihi'ne dair notlar, Belleten 41, Ankara 1947, s. 24.
- ¹⁰⁰ Bk. Not 99.
- ¹⁰¹ CWTS, 40, s. 2a; 56, s. 9a; 79, s. 4b; 80, s. 6a; 81, s. 5b; 98, s. 4b; 135, s. 8a.
- ¹⁰² Li (里): Çin'in uzunluk ölçüsüdür. Bir Li, 500 metreye eşittir.
- ¹⁰³ CWTS, 70, s. 9a.
- ¹⁰⁴ HWTS, 9, s. 2b.
- ¹⁰⁵ Fu-lê-ch'êng (傅樂成), Sui-T'ang-Wu-Tai-shih (隋唐五代史), Taipei, 1957, s. 167.
- ¹⁰⁶ HWTS, 4, s. 2b'de diyor ki: “Li-k'ê-yung, gençliğinde cesur olduğundan, askerleri ona “Li Karga Yavrusu” lâkabını vermişlerdi.”
- ¹⁰⁷ CWTS, 25, s. 6a'da diyor ki: “M.S. 883 senesinin Ocak ayında, T'ang imparatoruna hizmet etmek için memleketin her köşesinden gelen ordular, başkent civarında toplanmışlardı. Fakat isyan eden ordu çok kuvvetli olduğu için, kimse savaşa girmeğe cesaret edemedi. Li-k'ê-yung, ordusunu alarak başkente gittiği zaman, isyan ordusunun generalleri birbirine ‘Karga ordusu gelecek, onlardan çekinmeliyiz.’ diyorlardı.”

HWTS, 4, s. 3a'da diyor ki: "M.S. 883 senesinin Ocak ayında (Li-k'ê-yung), Ho-chung (河中)'daki Ch'ien-k'êng (乾坑)'da cephe kurmuştu. İsyan eden Huang-ts'ao'nun maiyeti de korkarak, birbirlerine 'Karga Yavrusu'nun ordusu geldi' diyorlardı."

108 CWTS, 25, s. 2b'de diyor ki: "Li-k'ê-yung 15 yaşında iken babasıyla birlikte P'ang-hsü (龐勳) isyanını bastırmağa katılmıştı. Savaşta çok kahramanlık gösterdiğinden orduda ona 'Uçan kaplan yavrusu' denilmişti."

109 CWTS, 26, s. 16a'da diyor ki: "Li-k'ê-yung'un gözlerinden biri diğerinden daha küçük olduğundan; eşi görülmeyecek kadar derecede ata binmekte ve ok atmakta çok usta ve çok cesur olduğundan "Tek gözlü ejderha" adı takılmıştı. Li-k'ê-yung, Ho-tung bölgesine sahip olduktan sonra, günden güne kuvvetlendi. Huai-nan (淮南)'da bulunan Yang-hsiang-mi (楊行密), onun dış görünüşünü öğrenmek istedi. Onun için ressamlığı meslek edinmiş birini Ho-tung'a yollayarak Li-k'ê-yung'un resmini çizmesini emretti. Fakat ressamın, Ho-tung'a varmasından az sonra maksadı öğrenildi ve yakalandı. Li-k'ê-yung evvelâ çok kızmıştı. Fakat sonra: "Ekseriyetle benim gözlerimden biri biraz küçüktür. Onu çağırıp çizdireyim de, bakalım nasıl çizecek?" diye düşündü. Li-k'ê-yung, ellerini dizlerine koyarak yüksek sesle ressama: "Huai-nan lideri, remimi çizmeni istediğine göre sen muhakkak en iyi resamlardan birisin. Eğer benim resmimi güzel çizemezsen, bu merdiven senin ölüm yerin olacaktır." dedi. O gün hava çok sıcak idi ve Li-k'ê-yung elinde sekiz kenarlı bir yelpaze tutuyordu. Onun için ressam, yelpaze kenarının yüzünün yarısını örten bir resmini çizdi. Li-k'ê-yung: "Sen beni kandırıyorsun!" diye bir daha çizmesini emretti. Bu sefer ressam, Li-k'ê-yung'un bir gözünü kapattı ve oka bakarken ok atma vaziyetinde bir resmini çizdi. Li-k'ê-yung çok beğendi ev ona altın, ipek vs. gibi bir hayli hediyeler verdi."

HWTS, 4, s. 2b'de diyor ki: "Li-k'ê-yung'un gözlerinden biri küçük olduğundan, başarı kazandıktan sonra, ona "Tek gözlü ejderha" denilmişti."

D) Sha-t'o'ların Kültürü

1-) Av işleri

Sha-t'o'lar, bütün Türk kavimleri gibi avlanmayı seviyorlardı. Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, daha 13 yaşındayken, günün birinde havada uçan iki yabani ördek gördü ve ok ile ikisini de arka arkaya vurdu. Bundan dolayı, herkes ona çok hürmet etmişti.¹ 15 yaşındayken yine günün birinde birkaç Tatarla bahse girmişti. Tatarlar, havada uçan iki kartalı göstererek ona: 'İkisini de tek bir okla vurabilir misin?' diye sormuşlardı. Li-k'ê-yung, bir ok atarak ikisini de vurmuştu. Böylece bütün sınır ahalisinin saygısını kazanmıştı.² M.S. 880 senesinde Li-k'ê-yung, Tu-yü-hun lideri Hêh-lien-to (赫連鐸) tarafından mağlup edilmiş ve Tatarlara sığınmıştı. Tu-yü-hun'lar Tatarlara gizlice elçiler yollamış ve Li-k'ê-yung ile Tatarlar arasındaki dostluğu bozmak için rüşvet teklif etmişlerdi. Bundan dolayı Li-k'ê-yung ile Tatar hükümdarı gün geçtikçe birbirlerine güvenmemeye başlamışlardı. Bu sırada Li-k'ê-yung, Tatarların şüphelerini ortadan kaldırmak için zaman zaman maiyeti ile avlanmaya gider, at üstünde 100 adım uzaktaki kamçı veyahut yaprağı nişan alır ve hedefini her zaman vururdu. Bu, keskin nişancılığından dolayı Tatarlar arasında da çok büyük bir saygı görmüştü. Tatarlar, Sha-t'o'lara karşı hiçbir fenalıkta bulunmamışlardı.³ Bunlar da biz gösteriyor ki, Sha-t'o'lar veya Çin'in kuzey kavimlerinden biri, avlanmakta veya ok atmakta usta olunca, diğerleri arasında büyük bir hürmet kazanabiliyorlardı.

İlk Sha-t'o imparatoru, yani Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü'ye gelince, avlanmayı sevmekle tarihte ün salmıştı. Li-ts'un-hsü, iktidarda bulunduğu zamanlarda ava son derece düşküdü. Avladığı hayvanların çoğu geyik, yabani kaz, ördek ve tavşandı.⁴ Burada dikkatimizi çeken bir olay da vardır: M.S. 924 senesinin Kasım ayında Li-ts'un-hsü, 10.000'den fazla maiyetini yanına alarak ava çıkmıştı. Av sahasına varınca, ilk ok atışında büyük bir geyiği vurmuştu. Bunu müteakip, muhafızlarını sahaya dağıtıp gruplar halinde avlanmalarını emretti. Böylece 10.000'lerce av hayvanı vurarak saraya döndüler. Li-ts'un-hsü, vezirlerine ve devlet ricaline değişik miktarda geyik eti bağışladı.⁵ Geyik etinin maiyetine bağışlanması, bir Türk âdetidir. Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü'nün bu hareketine bakılırsa, Sha-t'o'lar Çin'de buldukları sırada, Türk âdetlerini bir dereceye kadar unutmamışlardı.

Li-ts'un-hsü avlanmayı o kadar seviyordu ki halk bundan çok rahatsız oluyordu. CWTS'ye göre,⁶ M.S. 925 senesinin Aralık ayında Li-ts'un-hsü

kraliçesini, prensini ve saray görevlilerinin hepsini yanına alarak Pai-sha (白沙)'da ava çıktığında müthiş bir kar yağmakta ve dondurucu bir soğuk hüküm sürmekteydi. Bunun içindir ki, kendisine refakat eden memurlarının bazıları bacakları donmuş, yola yığılıp kalmışlardı. İ (伊)⁷ ve Ju (汝)⁸ bölgelerinin sakinleri, aslında fakirlerdi ve yiyecek kıtlığı çekerlerdi. Av memurları buralara gelince, yiyecek ve maaşlarını temin etmek için halkı baskı altında tutmaya başladılar. İsteklerini tedarik edemeyince de öfkelenerek halkın evlerini yıkıp yakmak, eşyalarını kırıp döküp yakmak suretiyle hınçlarını almışlardı. Onların bu yaptıklarını şâkiler bile yapmaktan çekinirlerdi. Bölge amiri olan kaymakamlara da gelince, onlar da mesuliyetten kaçınmak ve zor duruma düşmekten kurtulmak için, dağlara çıkarak veyahut derelere inerek saklanıyorlardı. Yine CWTS'ye göre,⁹ Li-ts'un-hsü avlanmaktan çok hoşlanıyordu. Her avlanmaya çıktığında halkın tarlalardaki ekinlerini çiğneyerek zarar veriyordu. Günün birinde Chung-mo (中牟)¹⁰'da avlanırken, ismi bilinmeyen bir kaymakam, cesaretle Li-ts'un-hsü'ye şöyle dedi: 'Memlekete sahip olan herhangi bir imparator, halkını kendisinin oğlu gibi korumalıdır. Halkın canları ve malları imparatorun elindedir. Şimdi ise sadece eğlenmek için tarlalara zarar veriyorsunuz. Halkın babası ve annesi zannedilen bir imparator böyle yapmamalıdır.' Li-ts'un-hsü, bu söze çok kızdı. Kendisinin şerefine dokunan kaymakamın idam edilmesini emretti. O sırada yanında bulunan bir hadım, Ching-hsin-mo (鏡新磨)¹¹ bunun idam edilmemesini tavsiye etti ve kaymakama şöyle dedi: "Kaymakamlık, halkın baba ve annesi gibi bir memuriyettir. Mademki imparatorumuzun avlanmaktan hoşlandığını biliyordun, halka daha fazla boş arazi bırakmalarını emretmeliydin. Niçin halkı tarlalarda serbest bırakarak, imparatorumuzun av işlerine mani oluyorsun! Kendinin kabahatini hiç düşünmüyorsun. Üstelik imparatorumuza da saygısız sözler söylüyorsun. Bunun için idam edilmelisin." Diğer hadımlar bu sözleri duyunca kakhahalarla güldüler. Li-ts'un-hsü de bundan dolayı kaymakamı affetti.

Li-ts'un-hsü, avlanmaktan hoşlanmakla, yalnız halkın hayat emniyet ve iktisadına değil, aynı zamanda da kendisinin hükümdarlığı aleyhinde de bulunuyordu. Li-ts'un-hsü iktidarda bulunduğu zamanlarda, avlanmaya ve av hayvanlarına karşı son derece düşküdü. Her ava çıkışında, muhafızlar ve av memurları atının dizginlerini tutarak, kendisine: "Bizler evlatlarımızdır;

fakat giyecek ve giyecekten mahrum kaldık. Bir şeyler ihsan etmenizi istirham ederiz.” diyerek istekler öne sürüyorlardı. Li-ts’un-hsü de hiç tereddüt etmeden, arzularına göre bağışlarda bulunurdu. Bun benzer olaylar sık sık tekrerrür ederdi. Li-ts’un-hsü’nün iktidarının sona ereceği günlerde sarayda çıkan ve kendisinin ölümüne sebep olan isyanların asıl nedenleri de bu gibi zamanlı zamansız, sebepli sebepsiz mükâfatlandırma usulünün çok tekrarlanmasından ve artık emrinin eskisi gibi tesirli olmamasından ileri geliyordu. Maiyeti arasında bu yüzden hoşnutsuzluk çıkmıştı.¹²

Li-ts’un-hsü, hemen hemen bütün vaktini ava vermişti. Devlet işleriyle nadiren uğraşırđı. İsyân eden askerler tarafından öldürölen Li-ts’un-hsü’yü, böyle bir ölüme iten sebeplerden biri de, diyebiliriz ki av işlerine fazla meraklı olmasıydı. Bunu bilen Kitan lideri An-pa-chien, Li-ts’un-hsü’nün ölümünü öğrendiği zaman, şöyle söyledi: “Benim Çin’deki oğlumun kazaya uğramasının sebebini biliyorum. Ođlumun 2.000 cariyeye ve 1.000 şarkıcıya sahip olduğunu, avlanmayı, içkiyi ve kadınları sevdiğini, halkını sevmediğinden herkesi kızdırdığını öğrendim. Bundan sonra bir gün yıkılacağını düşünerek, onun için hep üzüldüm. Bir ay önce oğlumun zor bir duruma düştüğünü öğrendim. Ben de az gittim. Benim de 1.000 şarkıcım var. Fakat memlekette bir tören ziyafeti olmadıkça şarkıcılara şarkı söyletmedim. Eğer ben de oğlum gibi hareket edersem, benim krallığım da uzun sürmeyecek. Bundan sonra bu olay, bana bir ders olsun.¹³”

Yeni Sha-t’o İmparatoru Li-ssü-yüan da aynı fikirdeydi. Li-ssü-yüan tahta çıktıktan sonra, saraydaki görevliler arasında, fazla olan bir kısmını işlerinden çıkarmaya karar verdi. Bu karara göre, av kuşlarını beslemekle meşgul olan personelin sayısı da 20’ye kadar indirilmişti.¹⁴ Kendisi ava az gidiyordu ve av kuşlarının sunulmasını da yasaklamıştı. Fakat bu emri verdikten üç sene sonra, bu Sha-t’o imparatoru nihayet dayanamamış ve sunulan av kuşlarını kabul etmeye başlamıştı. M.S. 929 senesinin Ekim ayında, Hsia-chou (夏州)¹⁵ yetkili şahısları, Li-ssü-yüan’a akdoğanlar göndermişti. Veziri olan An-ch’ung-huei (安重誨),¹⁶ onun huzuruna çıkarak Hsia-chou yetkililerinin bu hareketinin Sha-t’o fermanına aykırı olduğunu ve bu hediyelerin saraya getirilmemelerini emrettiğini söyledi. Buna cevap olarak Li-ssü-yüan da, çok iyi yaptığını bildirdi ve An-ch’ung-huei’yi methetti. Fakat An-ch’ung-huei, imparatorun huzuruna çekilir çekilmez, imparator etrafındakilere gizli emir vererek akdoğanların hemen saraya gönderilmelerini

istedi.¹⁷ Bundan bir ay sonra imparator, Hsia-chou yetkilileri tarafından gönderilen akdoğanlar hakkında söz edilmemesini ve bunun hiçbir şekilde An-ch'ung-huei'ye sezdirilmemesini etrafındakilere sıkı sıkı tembih etti¹⁸. Bu gibi olaylar üzerine Çinli memurlar tesiri altında bulunan Sha-t'o imparatoru, kendisini ve hükümdarlığını korumak için avlanmaktan yavaş yavaş vazgeçmek zorunda kalmıştı. Bundan iki sene sonra aynı Sha-t'o imparatoru, saraydaki av kuşları bakıcılarına emir vererek, bu gibi kuşların hepsinin dağlık ve ormanlık yerlere salıverilmelerini ve bundan sonra hiçbir yerden av kuşların gönderilmemesini emretti.¹⁹

Bundan sonra Shih-ch'ung-kuei'den başka bütün Sha-t'o imparatorları, uzun zaman Çin'de yaşadıklarını ve Çinlilerin tesiri altında kaldıkları için ava az gidiyorlardı. Shih-ch'ung-kuei ise, ilk Sha-t'o imparatoru Li-ts'ung-hsü gibi ava son derece düşküdü.²⁰ Kitanlar onun memleketine hücum ederken bile, o ava gitmişti. Onun için, emri altındaki Sha-t'o İmparatorluğu Kitanlar tarafından istila edilip yıkılmıştı. Kendisi Kitanlar tarafından kuzeye götürülmüştü.²¹

2) Din

a. Sha-t'o'ların Türk Tanrılarına Tapmaları

Sha-t'o'lar Çin'e girdikten sonra, Çin'de bulunan Budizm, Taoizm ve diğer dinlerin tesiri altında kalmışlardı. Fakat birkaç kayda göre Sha-t'o'lar uzun zamandan beri batı Türklerinden ayrılmalarına rağmen yine de eski dinlerini unutmamışlardı. M.S. 924 senesinde, Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, kuzey Ho-nan eyaletinde bulunan Lung-mên (龍門)'e giderek Lei-shan (雷山)'da, yani Gök Gürültüsü Dağı'nda 'Gök ilahı'na kurban sunmuştu. M.S. 927 senesinin Haziran ayında ise Sha-t'o imparatoru Li-ssü-yüan, Pai-ssü-ma-p'o'ya, yani beyaz mareşal yokuşuna giderek Türk ilahına kurban sunmuştu. Aynı senenin Kasım ayında, aynı imparator, bozkırlardaki Çinli olmayan yabancıların ilahına da kurban verdi. Bu kurbanların nasıl verildiği yazılmamıştır. Fakat bunları kaydeden Çinli müellif, 'Gök ilahı', 'Türk ilahı' veya 'Barbar ilahı'na kurban sunmasının kuzey kavimlilerinin âdeti olduğunu açıkça ifade etmiştir.

At kurbanı, eski bir Türk ananesidir. Sha-t'o imparatorları da at kurbanı verirken, belki de yukarıda zikredilen ilahların adını anarak kurban vermişlerdi. M.S. 942 senesinin Haziran ayında, Sha-t'o imparatoru Shih-

ching-t'ang öldü ve yeni imparator tahta oturduktan hemen sonra Shih-tê-ch'ao adında bir generale ölmüş olan merhum imparatorun iki atını Hsiang-chou'daki Hsi-shang'a, yani Batı Dağı'na götürerek kurban etmesi emredilmişti. Bundan bir ay sonra, imparatorun anneannesi Liu öldüğü zaman da, Shih-tê-ch'ao'ya tekrar imparatorun atını Hsi-shang'a götürerek kurban etmesi emredilmişti. Görülüyor ki at, hiç olmazsa Sha-t'o'ların yaz töreninde çok mühim bir yer tutmuştu.

At kurbanı hakkında dikkatimizi çekmiş olan bir belge daha vardır. M.S. 944 senesinde Sha-t'o'lu bir general olan Yang-kuang-yüan, günün birinde T'ien-ch'ih'e, yani Tanrı Gölü'ne gidip kâğıttan yapılmış para, deve ve atları suyun içine atarak kurban etmişti. Fakat attığı bütün bu hediyelerin suya batması sebebiyle, Yang-kuang-yüan bir gün kendisinin imparator olacağına inanmıştı. Eski Türk ananesine göre, Tanrı Gölü'ne atılan kurbanların canlı atların olması lazımmış. Yang-kuang-yüan'ın kâğıttan yapılmış atları atması, belki de Çin âdetinin tesiri altında kalması yüzündendir. Kâğıttan yapılmış taklit kurbanlardan istifade etmek, bilhassa elbise ve kâğıt para yakarak kurban etmek, Çin'de bugüne kadar çok yayılmış bir adettir. Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei de kendisinin elbisesi, yani imparator elbisesini ve kâğıt parayı yakarak kurban etmişti. Fakat Çinlilere göre bu tarz kurban yalnız halk arasında kullanılırdı ve bir imparator bu şekilde yapamazdı.

b. Sha-t'o'larda Yabancı Dinler ve Hint İlahları

Sha-t'o'lar, Çin'e girdikleri ilk zamanlarda Vaisramana'ya da tapmışlardı. Vaisramana dünyanın dört bucağında yaşayan mahlûkları koruyan 'dört gök kralı' (Semavi Kral)'dan kuzey bucağın semavi kralıydı. Sha-t'o'lar da bu Vaisramana, Orta Asya'daki Türklerde olduğu gibi, çok büyük bir rol oynamıştı. Li-k'ê-yung daha 13 yaşındayken, oturduğu Hsin-ch'êng şehrinin kuzeyinde bir P'i-sha-t'ien-wang-ts'i (毗沙天王祠), yani Vaisramana Tapınağı vardı. Tapınağın önünde bulunan bir kuyu, günün birinde taşmıştı. Li-k'ê-yung, tanrıya içki sunarak şöyle demişti: "Ben bir yardımcın olmak istiyorum. Tapınağın önündeki kuyunun birdenbire taşması iyi bir alamet midir, yoksa kötü bir alamet midir? Bunun anlamı nedir? İlahi kuvvetinizle bana bunu söylemenizi istiyorum!" Böylece dua ettikten biraz sonra zırlı bir elbise giyen, elinde mızrak tutan bir ilah duvar içinde görülmüştü. Onu görenlerin hepsi korkarak kaçmış; fakat yalnız Li-k'ê-yung, yavaş yavaş geri çekilmişti. Bu olaydan sonra Li-k'ê-yung kendisine daha çok

güvenmişti.²⁸ Sha-t'o imparatoru Li-ts'ung-k'ê'ye tahta geçmeden evvel bir falcı, onun Vaisramana'ya benzediğini söylemişti. Kendisi bunu duyunca çok sevinmişti ve tahta oturduktan sonra kuvvetli askerleri seçerek Vaisramana'nın zırhlı elbiselerini giydirmişti.²⁹ Diğer bir Sha-t'o imparatoru Shih-ching-t'ang ise güya gençliğinde Vaisramana'ya dua ettiğinden dolayı, sonradan ilahın yardımıyla zaferler kazanmış imiş.³⁰ Hint ilahları olan “Gök Kralı” ile Türklerin “Gök İlahı” arasında büyük bir fark görünmemektedir. Gayet savaşçı olarak tasavvur etmişti. Onun için Sha-t'o'ların bu Vaisramana'ya tapmaları, belki bir nevi Türk zihniyetinden ileri geliyordu.³¹

c. Sha-t'o'lar ve Budizm

Sha-t'o'lar Çin'i fethederek Sha-t'o İmparatorluğu'nu kurduktan sonra, Çin devlet kültürünü kabul ettikleri için Budizm tesiri altında kalmışlardı. Onlar daima gök, toprak, güneş ve aya büyük kurbanlar vermişler ve birçok defalar Ho-nan eyâletinde bulunan M.S. 500'lerde Toba'lar tarafından inşa edilen meşhur Lung-mên Budist mağaralarını ziyaret ederek orada dua etmişlerdi. Mesela M.S. 925³², 931³³ ve 934³⁴ senesinin yaz aylarında yağmur duası yapmışlardı. M.S. 924,³⁵ 934³⁶ ve 936³⁷ senelerinin kış aylarında ise kar duası yapmışlardı.

Sha-t'o'ların Budizm'e inanmalarının diğer bir sebebi de belki Çinli olan kraliçelerinin tesirlerinden ileri geliyordu. Sha-t'o devrindeki kraliçelerin çoğu, Budizm'e inanıyorlardı ve Sha-t'o imparatorlarını tabii olarak büyük bir tesir altında tutuyorlardı. Li-k'ê-yung'un hastalığı ağırlaşırken, günün birinde karısı Ch'ên (陳), ona ilaç vermiş ve ağlayarak şöyle demişti: “Evleneli 14 sene oldu. Eğer sen ölürsen ben kiminle yaşayabilirim? Mademki seninle beraber ölmeyeceğim, o halde saçlarımı kestirip bir Budist rahibesi olmak ve senin için Budist kitapları okumak isterim!” dedi. Li-k'ê-yung, bu sözlerden dolayı çok ağladı. Li-k'ê-yung öldükten sonra, Ch'ên hakikaten saçlarını kestirmiş ve bir Budist rahibesi olmuştu. Onun dinî adı ‘Chih-yüan (智願)’dı. Sonra, Lo-yang (洛陽)’daki bir Budist tapınağında oturdu. İlk Sha-t'o imparatoru, yani Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü, ona “Chien-fa-ta-shih’ (建法大師) lakabını verdi. İkinci Sha-t'o İmparatoru Li-ssü-yüan da bu tapınağı ziyaret etmişti. Ona ayrıca “Yüan-huei-ta-shih” (圓惠大師) lakabını da

verdi.³⁸ Tabii olarak Ch'ên, din konusunda, doğrudan doğruya Li-k'ê-yung'un şahsına pek tesir edememişti. Fakat onun fikri az çok oğlu Li-ts'un-hsü'ye de tesir etmiştir.

Li-ts'un-hsü'nün karısı Liu (劉) da, Budizm'e çok inanan bir kimseydi. Liu, kendisinin önemsiz bir kimse olmasına rağmen, bir kraliçeliğe kadar yükselebilesinin sebebini bir nevi Budist ilahının kudretinden geldiğini zannederdi. Para biriktirmekten de çok hoşlanırdı. Bütün haraçları ikiye bölerek, yarısını imparatora verir ve diğer yarısını kendisine alırdı. Liu da bütün parayı Budist kitapları yazdırmaya veya Budist rahiplere yardım etmek için sarfederdi. Bundan dolayı Li-ts'un-hsü de Budizm'e inanmaya başlamıştı. Yü-tien (于闐)'den³⁹ gelen yabancı Budist rahipler, Çin'e geldikleri zaman, Li-ts'un-hsü, kraliçe ve oğulları hep bu rahiplere saygı gösterirlerdi. Rahipler Wu-t'ai-shan (五台山) Dağı'na gidip gezdikleri zamanda, Li-ts'un-hsü devlet memurlarını yollayarak ona hizmet etmelerini emrederdi.⁴¹ Ch'êng-huei (誠惠) isminde bir Budist rahip, kendisinin ejderhaları idare edebildiğini söylüyordu. Günün birine Chên-chou (鎮州)'dan geçtiğinde, oranın amiri Wang-jung (王鎔)⁴² ona saygı göstermemişti. Buna kızarak şöyle demişti: "Benim 500 zehirli ejderham var. Onlardan birini çağırıp buraya gönderirsem, buradakiler hep balık gibi suyun içinde saklanacaklardır!" Ertesi sene yağmurdan seller olmuştu. Chên-chou'nun surları bozulmuş ve halk bunu tanrının cezası zannetmişti. Bunun üzerine Lü-ts'un-hsü ve karısı, prenslerini ve saraydaki kızlarını alarak bu budist rahibe tapmışlardı. Budist rahip de onların saygılarını kabul etmiş ve mürid yapmıştı. Bundan dolayı, Kuoch'ung-t'ao'dan başka bütün hanedan erkânı, bu Budist rahibine tapmışlardı. Sha-t'o İmparatoru Li-ts'un-hsü ve karısı, Budizm'e o kadar inanıyorlardı ki Hsü-chou Chieh-tu-shih'liğinde bulunan Wên-t'ao, imparatora kraliçe için kendisinin evini bir Budist tapınağı ile değiştirmesini teklif etmişti.⁴³ Li-ts'un-hsü öldükten sonra, karısı da Budist rahibesi olmuştu.

Diğer kraliçeler de Budizm'e inandıkları için⁴⁴ Sha-t'o imparatorlarına bir dereceye kadar tesir etmeğe idiler. Onlardan Li-ts'ung-k'ê gençliğinden beri Budizm'e inanıyordu. Bilhassa daha veliaht olduğu bir sırada, babasının veziri olan An-ch'ung-huei'nin kendisini çekemediğini ve her zaman komplo kurup kendisini zor duruma düşüreceğini bildiği için hep korku ve şüphe

içinde yaşıyordu. Fakat ona karşı koyamayacağını bildiği için de gece ve gündüz Budist kitapları okumaktan ve dua etmekten başka bir şey yapamıyordu.⁴⁵ Kendisi Budizm'e inanmakla kalmamış; karısını da inandırmış ve onu bir Budist rahibesi yapmıştı.⁴⁶

Sha-t'o'ların Budizm'e inanmaları sebebiyle, yabancı memleketlerden gelen Budist hocalar da Çin'e gelip kıymetli din kitapları veya mukaddes sayılan Buda kemiklerini sunmaktaydılar.⁴⁷ Ayrıca memleket içinde de birçok Buda mabedi inşa edilmişti. M.S. 955 senesinde, yani en son Sha-t'o sülalesinin yıkılmasından beş sene sonra, memlekette bulunan Buda mabetlerinin sayısı 3.336 idi.⁴⁸ Sha-t'o devrindeki Buda mabetleri, memleketin askerî sistemi, iktisadi ve toplum emniyetinin aleyhindeydi. Askerlik yapmaktan kaçanlar, Budist rabibi oluyorlardı. Suçlular Buda mabetlerine girip oralara sığınıyorlardı. Buda mabetlerini inşa etmek için de bir hayli para sarfediliyordu. Onun için son Sha-t'o Sülalesi'nin yıkılmasından sonra, bütün Buda mabetleri de yeni imparator tarafından yıktırılmıştı.

3) Sha-t'o'ların Kültürüne Ait Diğer Notlar

Sha-t'o'ların kültürüne ait diğer hususlar hakkında pek az malzememiz vardır. Burada bulduğumuz kısa kayıtları kısa olarak zikredeceğiz.

Sha-t'o'ların Batı Türklerinden olduklarını biliyoruz. Fakat yüz şekilleri, sadece “çukur gözlü, kıvrak sakallı”⁴⁹ veya “çukur gözlü, barbar sakallı”⁵⁰ olarak yazılıyordu. Bundan başka malumatımız yoktur. Çin'de buldukları zaman bile, eski alışkanlıkları olan inek, koyun veya at sütünden yapılmış, bugünkü ayrına benzer bir şeyler içiyorlardı;⁵¹ birisine önem verdiklerini göstermek istedikleri zaman da kendi elleriyle bunun üzerindeki kaymağı alıp önem verdikleri kimsenin ağzına veriyorlardı. Bu, Çin'in kuzeyinde bulunan kabilelerin önem verdikleri bir adettir.⁵²

Sha-t'o'lar sevindikleri zamanlar, başkalarının elbisesinden tutup kafaları ile elbiselerini tuttıkları kimseye dokunuyorlarmış.⁵³ Fakat bunun nasıl bir hareket olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Belki tuttıkları elbiseyi kafalarına sürtüyorlardı; belki de göğüslerini birbirine yaklaştırıp sarılıyorlardı; belki de elbiselerinden hafifçe tutup yüzlerini birbirine yaklaştırıp bugünkü “yanaklardan öpme” gibi bir harekette bulunuyorlardı. Ne yazık ki bunu kat'i olarak bilemiyoruz.

Sha-t'o'lar, Çin'de buldukları sürece, bilhassa sarayda kaldıkları zaman, Çin protokolüne göre "Millî Müzik" veya "Hakiki Müzik" sayılan Çin müziğini dinliyorlardı. Buna rağmen kendi müziklerini de unutmamışlardı. M.S. 944 senesinin Şubat ayında Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei, zaman zaman Çinli olmayan yabancı askerleri çağırıp, üç telli Hun kemanını, Tibet flavatasıyla davul çalmalarını ve çıkardıkları seslere uyarak şarkı söyleyip dans etmelerini emrederdi. Çinli olan veziri Fêng-tao (馮道), müzik dinlemek istedikleri takdirde, "Hakiki Müzik" dinlemesini, bu basit aletlerden çıkan sesleri dinlememesini tavsiye ediyordu. (Fêng-tao, "Hakiki Müzik" ile Çin müziğini kastediyordu.) Bunun üzerine imparator, "bu müzik değil ki" diyerek onun teklifini kabul etmemişti.⁵⁵ İmparatorun demek istediği şuydu: Dinlediğim bu sesler müzik değil ki; müzik dinlemek istersem tabii ki bahsettiğiniz "Hakiki Müziği" dinleyeceğim. Aynı senenin Haziran ayında, birçok vezirler ve memurlar devamlı olarak "Hakiki Müzik" dinlemesini teklif ettikleri zaman, ancak bunu kabul etmişti.⁵⁶

Beş Sülale Çağı'nda Çinliler, Türkler gibi, Çince'de Ts'u-chü (蹴鞠) denilen, bugünkü futbola benzeyen bir oyunu çok severlerdi ve sarayda da dâhil her yerde bu oyun için spor sahalarını inşa etmişlerdi.⁵⁷ Çin kaynaklarına göre Sha-t'o'lar da Ts'u-chü oyununu çok severlerdi. Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü bazen maiyetini ve memurlarını çağırır ve Ts'u-chü oyununu oynarlardı.⁵⁸ Bu imparator M.S. 923 senesinde tahta çıkarken, tahta çıkma merasimi yapmak için fala göre Ts'u-chü sahasında bir altar inşa edilmişti. Fakat bu imparator bundan iki sene sonra, kutsal sayılan bu kıymetli atları sırf Ts'u-chü oyununa mani olmasın diye kaldırtmıştı.⁵⁹ Beş Sülale Çağı'ndaki Sha-t'o'ların Ts'u-chü oyununu oynamalarına rağmen, Sha-t'o'ların bu oyunu Çin'e göç etmeden evvel Türklerden mi öğrendiklerini, yoksa Çin'de buldukları sıralarda Çinlilerden mi aldıklarını bilemiyoruz.

NOTLAR

¹ CWTS, 25, S. 2a.

² CWTS, 25, S. 2b.

³ CWTS, 25, S. 4a.

⁴ CWTS, 32, S. 9b'de diyor ki: "M.S. 924 senesinin AralıkAralık ayında CWTS, 32, s. 10a'da diyor ki: "Hsi-yüan (西苑)'a giderek av tatbikatını seyretti."

CWTS, 32, s. 10a'da diyor ki: "M.S. 924 senesinin Aralık ayında Li-ts'un-hsü şehir banliyösündeki kırlarda avlandı ve ancak güneş batarken saraya döndü."

CWTS, 32, s. 11a'da diyor ki: "M.S. 925 senesinin Şubat ayında Li-ts'un-hsü şehir banliyösünde ava çıktı." "Li-ts'un-hsü, şehir banliyösüne çıkarak yabancı kazları okla avladı."

CWTS, 32 s. 12a'da diyor ki: "M.S. 925 senesinin Şubat ayında Li-ts'un-hsü, Kuo (郭) gölünde ördek avladı." Li-ts'un-hsü, şehir banliyösüne giderek yabancı kaz avladı.

CWTS, 33, s. 5b'de diyor ki: "M.S. 925 senesinin Eylül ayında Li-ts'un-hsü, Chien-shan (尖山) Dağı'nda yabancı kaz avladı."

CWTS, 34, s. 3a'da diyor ki: "M.S. 926 senesinin Şubat ayında Li-ts'un-hsü, Lêng-ch'üan (冷泉)'a gitti ve orada av tatbikatını seyretti."

⁵ CWTS, 32, s. 9a.

⁶ CWTS, 33, s. 9a.

⁷ (伊): İ nehri demektir. Bu nehir bugünkü Ho-nan eyâletindeki Lu-shih-hsien (盧氏縣)'de bulunmaktadır. Bk. TH, s. 194.

⁸ Ju (汝): Ju Nehri demektir. Bu nehir bugünkü Ho-nan eyâletindeki Lin-chang-hsien (臨漳縣)'de bulunmaktadır. Bk. TH, s. 1649.

⁹ CWTS, 34, s. 11.a

- ¹⁰ Chung-mo (中牟): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Chêng-hsien (鄭縣) şehrinin doğusundan bulunan bir eski şehirdir. Bk. TH, s. 82.
- ¹¹ Ching-hsin-mo (鏡新磨): Onun biyografyası için bk. HWTS, 37.
- ¹² CWTS, 34, s. 3a.
- ¹³ CWTS, 137, s. 5b.
- ¹⁴ CWTS, 36, s. 1b.
- ¹⁵ Hsia-chou (夏州): Bugünkü Shan-hsi (陝西) eyâletindeki Heng-shan-hsien (橫山縣) şehrinin batısında idi. Bk. CKKC, s. 689.
- ¹⁶ An-ch'ung-huei (安重誨): Onun biyografyası için bk. CWTS, 66; HWTS, 24.
- ¹⁷ CWTS, 40, s. 8b.
- ¹⁸ CWTS, 40, s. 9b.
- ¹⁹ CWTS, 42, s. 9a.
- ²⁰ HWTS, 9, s. 3b'de diyor ki: "M.S. 943 senesinin Ekim ayında Shih-ch'ung-kuei şehir banliyösünde avlandı."
HWTS, 9, s. 5a'da diyor ki: "M.S. 944 senesinin Aralık ayında Shih-ch'ung-kuei, Kao-mên (皋門)'de tavşan avladı.
HWTS, 9, s. 5b'de diyor ki: "M.S. 945 senesinin Kasım ayında Shih-ch'ung-kuei, Kao-mên'de tavşan avladı." "M.S. 946 senesinin Şubat ayında, Shih-ch'ung-kuei, Pan-ch'iao'da ördek avına çıktı."
- ²¹ HWTS, 9, s. 7a.
- ²² CWTS, 32, s. 4b.
- ²³ CWTS, 38, s. 8b.
- ²⁴ CWTS, 38, s. 13b.
- ²⁵ HWTS, 9, s. 2a.
- ²⁶ CWTS, 81, s. 7a; 97, s. 9a.

- 27 HWTS, 9, s. 2b.
- 28 CWTS, 25, s. 2b.
- 29 CWTS, 47, s. 1b.
- 30 CWTS, 75, s. 12a.
- 31 W. Eberhard, Sha-t'o Türkleri'nin Kültür Tarihi'ne dair notlar, Ankara 1947, s. 19.
- 32 CWTS, 32, s. 2b.
- 33 CWTS, 42, s. 3a.
- 34 CWTS, 46, s. 13a.
- 35 CWTS, 32, s. 10a.
- 36 CWTS, 46, s. 13a.
- 37 CWTS, 75, s. 12a.
- 38 CWTS, 49, s. 3a.
- 39 Yü-tien (于闐): Yani Khoten. Bk.CWTS, 138; HWTS, 74.
- 40 Wu-t'ai-shan (五台山): Bir dağın ismidir. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Wu-t'ai-hsien (五台縣) şehrinin kuzeydoğusunda bulunur. Bk. TH, s. 147.
- 41 HWTS, 14, s. 4a.
- 42 Wang-jung (王鎔): Çinlileşmiş bir Uygurdur. Onun biyografyası için bk. CWTS, 54; HWTS, 39.
- 43 HWTS, 14 s. 4a.
- 44 HWTS, 15, s. 2b'de diyor ki: "Sha-t'o imparatoru Li-ssû-yüan'ın ölümünden sonra karısı Wang, bir Budist rahibesi olmak istemişti."
HWTS, 17, s. 3a'da diyor ki: "M.S. 948'de Liao imparatoru Tê-kuang ile görüşmek istemişti. Fakat reddedilmişti. İkisi de Fêng-ch'an (封禪) Budist mabedinde hapsedilip, hem soğuk hem açlık içinde kalmışlardı. Ana kraliçe birisini göndererek mabetteki rahiplere: 'Eskiden bu

mabetteki onbinlerce rahibe yiyecek vermiştim. Şimdi bize hiç merhametiniz yok mu?’ diye sormuştu. Rahipler: ‘Yabancıların (yani Kitanların) ne düşündüğünü tahmin etmek zordur!’ diye, yiyecek vermemişlerdi. Sonra Sha-t’o imparatoru gizlice yiyecek onlardan istemiş ve nihayet az bir yiyecek alabilmişti.”

HWTS, 17, s. 5a’da diyor ki: M.S. 950 senesinde Ana Kraliçe Li, hastalığı çok ağırlaşınca, imparatora: ‘Ben öldükten sonra cesedimi yakıp, küllerini Fan-yang (范陽) Budist mabedine gönderin. Yabancı ülkelerde bir hayalet olmak istemiyorum!’ demişti. İmparator, kraliçesi ve maiyetiyle birlikte saçlarını omuzlarının arkasına bırakıp, ayakkabılarını çıkarıp ana kraliçenin cesedini yaktıktan sonra, yere gömmüşlerdi.”

HWTS, 17, s. 5b’de diyor ki: “Ana kraliçe An (安), Sha-T’o imparatoru Shih-ch’umg-kuei ile birlikte, Liao tarafından kuzeye götürülmüştü. Ölmeden evvel Shih-ch’umg-kuei’ye: ‘Cesedimi yakın, küllerimi güney tarafına estirin. Ancak o zaman ruhum da Çin’e dönebilecektir.’ Demişti. An öldükten sonra çöllerde ne ağaç ve ne de ot bulunmadığı için, arabalar kırılmış ve cesedi yakılmıştı. Ana Kraliçe, Li’nin gömüldüğü yere gömülmüştü.”

45 CWTS, 46, s. 3a.

46 HWTS, 16, s. 1b.

47 CWTS, 67, s. 7a’da diyor ki: “M.S. 927 senesinin baharında, Batı memleketlerinden din kitapları hakkında bilgi edinip dönen bir hoca, beraberinde yumruk büyüklüğünde bir Buda dişi de getirmiş ve onu hediye olarak Sha-t’o imparatoru Li-ssû-yüan’a takdim etmişti. Bunun üzerine (Çinli olan) Chao-fêng; Buda dişinin hiçbir suretle kırılmayacağını işitmiş olduğunu ileri sürmüş, bunun hakikat olup olmadığını meydana çıkarmak için, bir deneyin yapılmasını teklif etmişti. Tecrübe edilince ilk keserin vuruluşunda (Buda dişi) paramparça olmuştu. Bu zamana kadar saray yetkilileri, Buda dişi hediye edenlere birkaç bin para ihsan ederlerdi. Buda dişinin kırıldığı öğrenilince, saray bu parayı vermekten vazgeçti.

CWTS, 79, s. 11a'da diyor ki: M.S. 941 senesinde Chia-ye-mi-t'o (迦葉彌陀) devletinden, Shih-li (唵哩) adında bir hoca Buda'nın dişini yanına alarak deniz yolu ile (Sha-t'o'lara) gelmişti.

⁴⁸ HWTS, 12 s. 7a'da diyor ki: "M.S. 955 senesinde hâkimiyet altında bulunan bütün topraklardaki Buda mabetlerinin yakılması ve bütün faaliyetlerden vazgeçilmesi için emirler (Sonraki Chou Sülalesi'nin Çinli olan imparatoru tarafından) verilmişti. Bu mabetlerin sayısı 3.336'yı bulmakta idi. O sıralarda Çin, para sıkıntısı çekmek olduğundan, memleketin her köşesindeki tunçtan yapılmış Buda heykellerinin, hurda haline getirilerek, darphaneye teslim edilmesini ferman ile emredilmişti."

⁴⁹ CWTS, 19, s. 1b.

⁵⁰ HWTS, 43, s. 1b.

⁵¹ HWTS, 14, s. 6a.

⁵² HWTS, 8, s. 1b.

⁵³ HWTS, 6, s. 2b.

⁵⁴ Fêng-tao (馮道): Onun biyografyası için bk. CWTS, 126; HWTS, 54.

⁵⁵ CWTS, 82, s. 7b.

⁵⁶ CWTS, 82, s. 11a.

⁵⁷ CWTS, 4, s. 7a; 5, s. 4a; 5, s. 5a; 5, s. 6a; 6, s. 1a; 6, s. 7a.

⁵⁸ CWTS, 32, s. 11a.

⁵⁹ CWTS, 69, s. 2a.

III. SHA-T'O'LARIN ÇİNLİLEŞMESİ

Sha-t'o'lar, Çin'e tabi olarak Çin'in kuzey mıntıklarına yerleştikten sonra, Çinlilere temas etmeye kalkmışlardı. M.S. 883 senesinde Li-k'ê-yung'un Ho-tung Chieh-tu-shih'liğine tayin edilmesinden sonra Sha-t'o'lar, Çin adetlerinin tesiri altında yaşamaya başlamışlardı. M.S.923 senesinde Çin hükümdarlığı elde ederek, o zaman yabancıların Çinlileştikleri bir merkez olan Ho-nan bölgesine girmiş ve Çinleşmeleri de gittikçe hızlanmıştı. Bu Çinleşme hareketi yüzünden, Sonraki Chou Sülalesi'nin kurulmasına kadar Sha-t'o'lar ile Çinliler arasında pek belli başlı bir fark kalmamıştı. Sung Sülalesi zamanında Sha-t'o'lar artık tamamen Çinleşmişlerdi.

Sha-t'o'ların Çinleşmesinin sebepleri çoktur. Başlıcaları şunlardır: A. Nüfus bakımından; B. Evlenme bakımından; C. Politika bakımından. Bunları ayrı ayrı inceleyelim:

A. Nüfus Bakımından

Sha-t'o'lar, Batı Türklerine mensup olan Ch'u-yüeh kabilesinin Chu-ye isimli küçük ve önemsiz bir koluydular. M.S. 642 senesinde Batı Türkleri arasında kargaşalıklar baş gösterince, Sha-t'o'lar hayatlarını devam ettirmek için Çin'e tabi olmak istediler ve adım adım Çin'e doğru göç etmeye başladılar. Bu göç sırasında birçok savaşlar yapmak mecburiyetinde de kalarak sayısız kayıplar veren Sha-t'o'lar, Çin'e tabi olarak, M.S. 661'de Tölös'lere, M.S. 741'de An-lu-shan'a ve daha birçok düşmanlara karşı T'ang Sülalesi'ni müdafaa etmek için savaşmışlardı. O zamanki Sha-t'o'ların nüfusları bilinmiyordu. Şüphesiz ki bu aralıksız savaşlar, Sha-t'o'ların nüfusu üzerinde derin bir tesir yaratmış ve sayılarının çabuk azalmasına yol açmıştı.

M.S. 785-805 senelerinde Sha-t'o lideri olan Chu-ye Chin-chung ve oğlu Chu-ye Chih-i, Tibet'li olan T'u-fan'lardan Çin hududuna kaçtıkları zaman, yanlarında getirdikleri Sha-t'o'ların sayısı ancak 30.000 kişiydi.¹ Yollarda savaş ede ede kaçan Sha-t'o'ların, Chu-ye Chin-chung da dâhil olmak üzere büyük bir kısmı öldürülmüş, diğerleri ise dağılmıştı. Chu-ye Chih-i ile birlikte Çin'e varanların ise sadece 2.000 askeri ile yanlarındaki 700 at ve deve gibi hayvanları vardı. Dağılmış olan Sha-t'o'lar, daha sonra gruplar halinde parti parti gelmişlerdi. Fakat bunlardan çoğu çocuk veya yaşlı kimselerdi. O zamanki Sha-t'o'ların sayısı topu topu 10.000 kişiden ibaretti.²

M.S. 876 senesinde Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, T'ang Sülalesi'ne yardım ederek Huang-ts'ao isyanını bastırmaya hareket ettiği zaman, büyük bir kısmının Çin askerlerinin teşkil ettiği sadece 10.000 kişilik bir orduya

kumanda ediyordu.³ Normal olarak bir memleket ordusu, nüfusun yüzde onundan fazla olmayacağından, bütün nüfuslarının 100.000 kişiyi aşmaması gerekiyordu. Üstelik eski bir Türk sözü olan, “Bir kişi bir askerdir” deyimine dayanarak durumu incelersek, o zamanki Sha-t’o’ların nüfusunun belki de 50.000 bile olmadığını görebiliriz. Her ne olursa olsun, o zamanki Sha-t’o’ların nüfusunun pek az olduğu şüphesizdir.

T’ang Sülalesi’nin kurulmasından sonra Çin’in nüfusu pek çoğalmıştı. M.S. 713-742 senelerinde Çinlilerin nüfusu 53 milyon kişi veya 19 milyon aileydi.⁴ Bundan sonraki mütemadi harple, bilhassa Beş Sülale Çağı’nda karışıklıklar ve aralıksız harpler, bu nüfus sayısını çabucak azaltmıştı. M.S. 960 senesindeki resmi rapora göre, ancak 2.309.812 aile kalmıştı.⁵ Buna rağmen, yukarıdaki sayılara baktığımızda, Sha-t’o’ların nüfusunun bu nispetten bile ne kadar az olduğunu anlamak zor olmayacaktır. Aynı zamanda, parlak bir yüksek kültüre sahip olmayan, sayı bakımından çok az olan ve uzun zamandan beri Çin’de kalan, Sha-t’o’ların nasıl çabucak Çinlileştiklerini kolayca anlayabiliriz.

Sha-t’o’ların nüfusu azdı. Bunun için, devletin siyasî, askerî ve iktisadi işlerinde Çinlileri kullanmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu arada Sha-t’o’lar bilmeyerek Çinlileşirken, Çin’in nüfusu üzerinde de çok derin tesirler yaratmışlardı. Bu da Çin nüfusunun azalması ve güneye doğru toplanmasıdır. Bunun sebebi devamlı harplerden farklı olarak sel ve çekirge felaketleriydi.

Sarı Nehir’in akışı, Doğu Han Sülalesi zamanında (M.S. 25-500) düzenlendikten sonra, bu nehir 700 sene kadar zararsızca akmıştı. Fakat Beş Sülale Çağı’nda Çinliler, Sha-t’o’ların istilasına karşı savaşı kazanabilmek için birçok defa Sarı Nehir’in setlerini bozdular.⁶ Böylece Sarı Nehir aralıksız olarak durmadan taşmış ve halka büyük ölçüde zarar vermişti.⁷ Aynı zamanda, Kuzey Çin’de çok müthiş çekirge felaketi olmuş ve sayılmayacak kadar kuzey Çin halkının ölmesine sebep olmuştu.⁸ Sha-t’o’ların Çin’de buldukları zamanda, zaten kuzey Çin’in ahalisinin çoğu mütemadi harplerde ölmüş veya harplerle güneye kaçmışlardı. Sha-t’o’lar Çin’de hükümdarlığı elde ettikten sonra, nehir suyunu kontrol etmedikleri, sulama işlerinde gayret sarf etmedikleri ve çekirge felaketine karşı da uygun tedbirler almadıkları için, kuzey Çin halkı, ya bunun gibi tabii felaketlerden can vermiş veyahut da yurtlarını terk ederek güneye doğru göç etmişlerdi. Bundan dolayı, Beş Sülale Çağı’ndaki kuzey Çin nüfusu çabucak azalmış, güney Çin nüfusu ise şiddetle çoğalmıştı. Bu mesele, diyebiliriz ki Sha-t’o’ların Çin toplumunda yaptıkları en derin etkilerinden biridir.

B. Evlenme Bakımından

Yukarıda anlattığımız gibi, sayısı zaten az olan Sha-t'o'lar, Çin'de buldukları zaman da birçok savaşlara katılarak can vermişlerdi. Sel veya çekirge felaketlerinde ölenler içinde muhakkak ki Sha-t'o'lar da vardı. Diğer Sha-t'o'lar da Çinlilerle evlenmiş ve Çin toplumunun bir unsuru olarak yaşamışlardı. Bu Sha-t'o-Çin Evlenmesi Sha-t'o'ların Çinlileşmesinde çok önemli bir sebep olmuştu.

Sha-t'o'lar da, eski Türkler gibi Çinli kadınları severlerdi. Beş Sülale Çağı'ndaki sekiz Sha-t'o imparatorundan sadece Shih-ching-t'ang ve Shih-ch'ung-kuei, yani baba ve oğlu, Çinli olmayan yabancı kadınla evlenmişlerdi. Yani Sha-t'o imparatorlarının yüzde yetmişbeşi Çinli kızlarla evlenmişlerdi. Shih-ching-t'ang'ın hanımı Li, Li-ssû-yüan'ın kızıydı.⁹ Li-ssû-yüan'ın hanımı Çinliydi¹⁰. Li de bir Sha-t'o-Çin melezi olmalıydı. Shih-ch'ung-kuei'nin hanımı Chang ise, Chang-ts'ung-hsün (張從訓)'ün kızıydı.¹¹ Chang-ts'ung-hsün Çinlileşmiş olan bir Uygur'dur.¹² Bu sebeple, bütün Sha-t'o imparatorları Çinli kadınlarla evlenmişti dersek pek yanlış sayılmaz. Yalnız Sha-t'o imparatorları değil, Shih-ching-t'ang'ın büyük kızından başka, bütün Sha-t'o prensleri veya prensesleri de hep Çinlilerle evlenmişlerdi. Shih-ching-t'ang, politik sebeplerle kızını bir Sha-t'o generali olan Yang-ch'êng-cha (楊承祚)'ya vermişti.¹³ Bunlar da bize gösteriyor ki; Sha-t'o kadınları da Çinli erkeklerle evlenmek istemişler veya kendilerinin nüfusu az olduğundan, Çinli erkeklerle evlenmek zorunda kalmışlardı. Sha-t'o halkının ise Çinlilerle evlenip evlenmediğini tarih kitapları kaydetmiyorlar. Fakat Sha-t'o hükümdarlarının Çinlilerle evlenmekten hoşlandığına göre, Çinlilerle evlenen Sha-t'o halkının da az olmaması lazımdır.

Evlenme yoluyla iki millet kolayca birleşebilmişti. Sayısı az olan Sha-t'o'ların Çinlilerle evlenmesi, Sha-t'o'ların ikinci nesiller üzerinde de derin etkiler yaratmıştı. Li-k'e-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü de bir Sha-t'o-Çin meleziydi. Li-ts'un-hsü oldukça Çinlileşmişti. Li-ts'un-hsü, Çin müziği bilir ve beste de yapabiliirdi. Çin operasını sever ve zaman zaman bizzat süslenip operacılarla birlikte oynayarak hanımı Liu (劉)'yu sevindirirdi. Üstelik Ch'un-chio (春秋)¹⁵ gibi klasik kitapları okuyabilir, kopyasını yazabilir ve manasını da az çok anlayabiliirdi.¹⁶ Çin müziğini ve Çin operasını iyi bileni Çin filozofu Konfüçyüs'ün yazdığı tarih kitabı, Ch'un-ch'io'yu okuyabilen bir Sha-t'o-Çin melezinin ne kadar Çinlileştiğini anlamak pek zor olmasa gerek.

İkinci Sha-t'o İmparatoru Li-ssû-yüan, Li-k'ê-yung'un evlatlığıydı. Kendisi bir Sha-t'o değildi. Fakat hayatı Sha-t'o cemiyeti içinde geçtiğine göre, bir Sha-t'o da sayılabilirdi. Bütün vaktini savaşlara sarf etmişti. Kendisi

çok Çinlileşmişti. 60 yaşında tahta oturduktan sonra, Çin kültürüne daha da önem vermeye başlamış ve ara sıra kendisinin bir yabancı olması sebebiyle aşağılık duygusu içinde kalmıştı. Geceleyin tütsü yakıp göğe dua ederken şöyle derdi: “Ben aslında bir yabancıyım, Memleketin bu karışık durumunda tahta oturtuldum. Kutsal, hikmetli bir kimseyi dünyaya getirip, halkı idare etmesini arzu ediyorum.”¹⁷ Yani, kendisinin bir yabancı olduğunu hiçbir zaman unutmamıştı. Onun Çin kültürüne önem vermesi, bilginlere saygı göstermesi ve Çin kitapları okuması sadece Çin’i idare etmek için aldığı bir nevi siyasal tedbirdi. Kendisi Çin kültür ve edebiyatını sevmemişti. Onun için zaman zaman çocuklarına Li-ts’un-hsü gibi Çince yazmayı ve okumayı, çok fazla öğrenmemelerini ikaz etmişti.

Bütün bunlara rağmen, Li-ssü-yüan’ın çocukları, bilhassa Li-ts’Ung-jung (李從榮),¹⁸ Çin kültürünü son derece severlerdi. Li-ts’un-jung, Konfüçyüs’ün kitaplarını ve Çin şiirlerini severdi. Sık sık bilginleri yemeğe davet edip bir yandan içki içer ve bir yandan da şiirler okurdu.¹⁹ Li-ssü-yüan’ın diğer çocuğu, yani üçüncü Sha-t’o imparatoru Li-ts’ung-hou, 8 yaşında iken Ch’un-ch’io kitabını okumaktan hoşlanır ve manasını az çok anlayabilirdi.²⁰ Dördüncü Sha-t’o imparatoru, yani Li-ssü-yüan’ın diğer bir çocuğu olan Li-ts’ung-k’ê ise, aslında yine bir Çinliydi. Küçükken Li-ssü-yüan tarafından evlat olarak kabul edilmişti. Hayatını ok atmak ve ata binmekle geçirmişti. Onun için o da Sha-t’o’laşmış bir Çinli sayılırdı. Yalnız kendisi tahta oturduktan sonra, diğer Sha-t’o imparatorları gibi yeniden, yavaş yavaş, iyice Çinlileşmeye başlamıştı.

İkinci Sha-t’o İmparatorluğu’nun kurucusu Shih-ching-t’ang’ın kökeni hakkında da muhtelif kayıtlar vardır. Kendisinin bir Çinli mi yoksa Sha-t’o’lu mu veya Çin’in Batı kavimlerinden mi geldiği belli değildir.²¹ Fakat küçüklüğünden beri Sha-t’o içtimai hayatı içinde yaşamıştı. Bir Sha-t’o’dan pek farkı yoktu. O büyüdükten sonra fazla konuşmayı ve gülmeyi severdi. Li-mu (李牧)²² ve Chou-ya-fu (周亞夫)²³ tarafından yazılan askerî kitapları çok severdi.²⁴ Tahta oturduktan sonra Taoist Lao-tzû (老子)’nın²⁵ yazdığı bir kitap olan Tao-tâ-ching (道德經)’i²⁶ sevmeye başladı. Bu kitabı bütün memlekette yaymak için devlet adamlarına emretti.²⁷ Shih-ching-t’ang, şimdiye kadar Çinliler üzerinde derin bir tesir yaratan Tao-tê-ching’i bastırmış ve Çin edebiyatına büyük yararlılıklar göstermişti. Buraya kadar, kendisinin ne kadar Çinlileştiği de açık olarak görülür.

İkinci Sha-t’o İmparatorluğu’nun ikinci imparatoru olan Shih-ch’ung-kuei ise, babası Shih-ching-t’ang’a pek benzememişti. Bu zat, Çin kültür veya edebiyatını sevmiyordu. Daha çok küçükken babası, Wang-li (王禮) adlı bir

öğretmene Li-chi (禮記)'yi²⁸ ona öğretmesini emretmişti. Fakat o, bu kitabın asıl manasını anlayamamış ve Wang-li'ye: "Bu ailemizin işi değil" demişti.²⁹ Shih-ch'ung-kuei eskiler gibi ava son derece düşkündü. Kitanlar onun memleketine hücum ederken bile, o ava gitmişti.

Üçüncü Sha-t'o İmparatorluğu'nun ilk İmparatoru Liu-chih-yüan da az çok Çinlileşmişti. Onun oğlu Liu-ch'êng-yu ise daha çocukken tahta oturtulmuş ve çok geçmeden Çinli olan Kuo-wei tarafından indirilmişti. Bu zamana kadar bütün Sha-t'o'ların Çinlileşmesi az çok tamamlanmak üzereydi. Artık bu çocuk imparatorun Çinlileşmiş olup olmadığı önemsizdir.

C. Politika Bakımından

Genel olarak, Sha-t'o'lar T'ang Sülalesi'ne tâbi olduktan sonra Sha-t'o ve Çinliler çok iyi geçinmişlerdi. T'ang Sülalesi, Sha-t'o'ların yardımıyla birçok isyanı bastırılmış ve defalarca çökme tehlikesinden kurtulmuştu. Sha-t'o'lar ise T'ang Sülalesi'ne yardım ederek T'ang Sülalesi'nden çeşitli memuriyet ve unvanlar kazanmışlardı. İki millet arasındaki geleneksel dostluk Sha-t'o'lara çok etki etmişti. Onları T'ang Sülalesi'nin bir parçası olduklarını hissetmiş ve T'ang imparatoru için çalışmak istemişlerdi. Bu sebeple Li-k'ê-yung, T'ang Sülalesi'nin son zamanlarında, devlet karmakarışık bir durumda olmasına rağmen yine de çok sadakat göstermişti. M.S. 883 senesinin Ocak ayında T'ang Sülalesi'ne karşı isyan eden Huang-ch'ao, bir elçiyi Li-k'ê-yung'a göndererek rüşvet verip kendisine yardım etmesini istemişti.³⁰ Fakat Li-k'ê-yung bunu kabul etmemiş, bilakis Çin'in büyük bir kısmını zapt eden ve hiçbir kimseye yenilmeyen bu isyan ordusunu yenip yok etmişti.

Li-k'ê-yung'un T'ang Sülalesi'ne sadık kalmasında, Çinli olan maiyetinin tesiri de olmuştur. Onun maiyetinin çoğu eskiden T'ang Sülalesi'nde çalışmış olan devlet adamlarıydı. Onlar, Li-k'ê-yung'u 'T'ang Sülalesi'ne sadık olan bir şahıs gibi yaparak T'ang devletini kurtarmak istemişlerdi. Li-k'ê-yung ise kendisini kuvvetlendirmek için 'İsyanları bastırarak T'ang Sülalesi'ne yardım etme' politikasını güttüğünden daha fazla Çinli kazanıp kullanmak istemişti. Onun için Li-k'ê-yung yalnız meşru T'ang imparatorunu tanımış ve daima T'ang imparatoruna karşı olanlara hücum etmişti. Li-k'ê-yung'ung bu politika tedbiri daha sonra Sha-t'o'lara Çin iktidarını kazandırmıştı. Fakat aynı zamanda Sha-t'o'lar da bilmeyerek, T'ang Sülalesi'ni devam ettiren ve Çin kültürünü koruyan bir kudret haline gelmişti. Böylece Sha-t'o'lar da çabucak Çinlileşmişlerdi.

Li-k'ê-yung'un T'ang Sülalesi'ne sadık kalması, oğluna çok derin tesir etmişti. M.S. 907 senesinin Nisan ayında T'ang imparatoru Shao-ti (少帝),

kendisine yapılan büyük taziyke boyun eğerek, tahtı Chu-wên lehine bırakmıştı. Ayı senede Ssû-ch'uan Chieh-tu-shih (四川節度使) Wagn-yen (王衍),³¹ Li-k'ê-yung'a haber göndererek, kendisinin de müstakil bir bölgede idare kurmasını ve isyanı bastırıp T'ang imparatorunun kuşaklarından bir veliaht bularak tekrar kendi mıntıklarını çekilmelerini teklif etmişti. Fakat Li-k'ê-yung bunu tereddüt etmeden reddetmiş ve oğlu Li-ts'un-hsü'ye şöyle demişti: “Eskiden T'ang imparatoru Shih-mên (石門)³² kaçtığı zaman, ben askerlerimi alarak isyan eden hainleri öldürmüştüm. O zamanki kudretim ve şerefim bütün memlekete ün salmıştı. İmparatoru tehdit ederek kendimi bir imparator yapsaydım, kim itiraz edebilirdi? Fakat ben düşünüyorum ki ailemiz eskiden beri T'ang devletine sadık kalarak yararlılıklar göstermiştir. Ömrümün sonuna kadar kendimi imparator yapamam. Bundan sonra sen de bütün vaktini ve gayretini T'ang Sülalesi'nin kalkınmasına vermelisin.”³³

Bundan bir sene sonra Li-k'ê-yung öldü. Fakat oğlu Li-ts'un-hsü, sözünü unutmamıştı. Çinli olan maiyeti de T'ang Sülalesi için çalışmasını sıkıdan sıkıya tembih etmişlerdi. Onun için Li-ts'un-hsü'nün politik tedbiri “T'ang Sülalesi'nin kalkınması” idi. M.S. 923 senesinde, baba oğul Li-ssü-yüan ve Li-ts'ung-k'ê, Sonraki Liang Sülalesi'nin başkentini zaptettikleri zaman, Li-ts'un-hsü şöyle demişti: “T'ang Sülalesi'nin kalkınabilmesi, hep ikinizin meziyeti ile olmuştur.”³⁴ Sonraki Liang Sülalesi memurları Li-ts'un-hsü'nün atının dizginlerini çekerek, kendilerinin aslında T'ang Sülalesi'ndeki memurlar olduklarını, istemeyerek Sonraki Liang Sülalesi'nde çalıştıklarını ve T'ang Sülalesi'nin bir daha kalkınmasını görebildikleri için gözleri arkada kalmadan rahatça olabildikleri anlatmışlardı. Li-ts'un-hsü bu sözleri şöyle cevaplandırmıştı: “Yirmi seneden beri sizin için kanlı savaşlar yapıyorum. Sizler bir daha üzülmeiniz!”³⁵ Li-ts'un-hsü hakikaten T'ang Sülalesi'nin kalkınması için çalışmıştı. Kendisinin tahta oturduktan sonraki ilk emri, Sonraki Liang Sülalesi'nde değiştirilen bütün yer isimlerini, memurluk isimlerini ve hatta tapınak isimlerini T'ang Sülalesi'ndeki eski isimlere değiştirmesi olmuştu.³⁶ Kurduğu devletin ismi ise “T'ang” idi. Tarihçiler, “T'ang” isimli bu iki memleketin, birbiriyle karıştırılmasını diye Li-ts'un-hsü tarafından kurulan “T'ang” devletine “Sonraki” kelimesi ilave edilmişti.

Her şey bize gösteriyor ki Sha-t'o'lar tarafından kurulan “Sonraki T'ang Sülalesi”, yeni bir sülale değil, T'ang Sülalesi'nin yeniden bir doğuşuydu. Sha-t'o'lar Çin'i zaptetmemiş, sadece T'ang Sülalesi için intikam almışlardı. Yeni kurulan “Sonraki T'ang Sülalesi” ve daha evvelki “T'ang Sülalesi” arasında politika bakımından hemen hemen hiç fark yoktu. Bu “T'ang Sülalesi'nin kalkınması” havasının altında yaşayan Sha-t'o'lar da T'ang'laşmış, yani Çinlileşmişlerdi.

NOTLAR

- ¹ CWTS, 25, s. 1a diyor ki: “T’ang Sülalesi’nin Chên-yüan (貞元) saltanat devresinde (M.S. 785-805) Sha-t’o lideri Chu-ye Chin-chung, Tibetli olan T’u-fan’lara yenildikten sonra 7.000 çadırlık kabilesini alarak Kan-chou’ya göç etmişti. Çok geçmeden Chu-ye Chin-chung 30.000 kişilik kabilesini alarak doğuya doğru kaşmıştı. Bu sırada T’u-fan ordusu peşlerine düşmüştü. Chu-ye Chin-chung savaşta can vermişti. Büyük oğlu Chu-ye Chih-i, geri kalanları toplamış ve Ling-chou’ya varmıştı.” Ayrıca bk. HTS, 218, s. 2a.
- ² HWTS, 4, s. 1a.
- ³ CWTS, 25, s. 3a.
- ⁴ CWTS, 58, s. 10a.
- ⁵ CWTS, 146, s. 3a.
- ⁶ CWTS, 28, s. 12a diyor ki: “M.S. 918 senesinin Şubat ayında Sonraki Liang generali Hsieng-yen-chang (謝彥章), Yang-liu (楊劉) şehrine saldırdığı zaman, takviye için gönderilen Sha-t’o ordularını önlemek maksadiyle Sarı nehrin setini bozmuştu. Böylece nehir suyu Li’lerce uzağa kadar taşmıştı.”
CWTS, 29, s. 12b diyor ki: “M.S. 923 senesinin Ağustos ayında sonraki Liang’lar, Hua-chou (滑州)’nun güneyindeki Sarı Nehir’in setini bozarak nehir suyunu Ts’ao (曹), P’u (濮) ve Wên-yang (汶陽) şehirlerine kadar aktırmıştı. Bu, hep kuzeyde bulunan Sha-t’o ordularının güneşe inmelerine mani olmak içindir.”
- ⁷ Beş Sülale Çağı’ndaki başlıca sel felâketleri şunlardır:
CWTS, 33, s. 10b’de diyor ki: “M.S. 925 senesinin Aralık ayında Sarı Nehir taşıdığı için yurtlarını terkederek başka yerlere göç etmiş hanelerin sayısı onda dört veya beşi bulmuştu.”
CWTS, 42, s. 9b’de diyor ki: “M.S. 931 senesinin kasım ayında Sarı Nehir taşıdığından 4.000 hane boğularak ölmüşlerdi.” Başka sel felâketleri için bk. CWTS, 80, S. 3b; 81, s. 2b; 82, s. 11a; 84, s. 10a; 84, s. 11b; 84, s. 12a; 101, s. 6b; 102, s. 7b; 103, s. 4a.
- ⁸ Beş Sülale Çağı’ndaki çekirge felâketleri şunlardır: CWTS, 81, s. 9a’da diyor ki: “M.S. 943 senesinin Ocak ayında Ho-nan-fu’daki halkın çoğu

açlıktan ölmüş, ayrıca 5.387 hane başka yerlere göç etmişlerdi. Bütün memleket çekirge felaketine uğradığından ölen ve göç eden halkın sayısı onbinlerce idi.”

CWTS, 81, s. 9b’de diyor ki: “M.S. 943 senesinin Şubat ayında Ho-chung bölgesinden başka yerlere göç eden halkın sayısı 7.759 hane idi.”

CWTS, 81, s. 12a’da diyor ki: “M.S. 943 senesinin Haziran ayında Pei-chou (貝州)’daki 3.700 hane başka yerlere göç etmişlerdi. Shan-chou (陝州)’da çekirge sınıra girerek bütün ekin yapraklarını yediği için 8.100 hane başka yerlere göç etmişlerdi.”

CWTS, 82, s. 1b’de diyor ki: “M.S. 943 senesinin Temmuz ayında Ching-chou (涇州), Ch’ing-chou (青州), Ts’i-chou (磁州) ve Yeh-tu (鄴都)’da 5.890 hane hep birlikte başka yerlere göç etmişti.

CWTS, 82, s. 2b’de diyor ki: “M.S. 943 senesinin Eylül ayında 37 Chou çekirge felâketine uğradığından ölen halkın sayısı yüzbinlerce idi.”

CWTS, 82, s. 4b’de diyor ki: “M.S. 943 senesinin Aralık ayında Shan-chou’daki halkın başka yerlere göç eden hane sayısı 12.300’ü bulmuştu. Ho-nan bölgesinde ise açlıktan ölen halkın sayısı 26.000 kişi idi.”

CWTS, 82, s. 5a’da diyor ki: “M.S. 944 senesinin Ocak ayındaki istatistiğine göre, o sene bütün memlekette açlıktan ölen halkın sayısı yüzbinlerce idi.”

Başka çekirge felâketleri için bk. CWTS, 80, s. 10b, 81, s. 2b; 81, s. 5b; 81, s. 12a; 81, s. 12b; 82, s. 10a; 82, s. 10b; 84, s. 3a; 84, s. 8a; 84, s. 8b; 84, s. 10b; 100, s. 9b; 101, s. 6b; 101, s. 7b; 102, s. 4a.

⁹ CWTS, 49, s. 7a.

¹⁰ CWTS, 49, s. 4a.

¹¹ CWTS, 91 s. 10b; 86, s. 2b.

¹² CWTS, 91, s. 10a’da diyor ki: “Chang-ts’ung-hsün (張從訓), diğer ismi Tê-kung (德恭), aslında Ku-ts’ang (姑臧)’lı idi. Uygurların bir kolu olan atası Sha-t’o’larla birlikte Yün-chung’a yerleşmişti. Sonra Li-k’ê-yung ile beraber T’ai-yüan’a taşınmıştı. Bu sebeple, Cgang-ts’ung-hsün de T’ai-yüan’a taşınmıştı. Bu sebeple, Chang-ts’ung ile beraber T’ai-yüan’a taşınmıştı. Bu sebeple, Chang-ts’ung-hsün de T’ai-yüan’lı sayılmıştı.

Dedesi Chün-chêng (君政), Yün-Chung'da bir memur idi. Çince olmıyan yabancı lisanlar bilir, Budizm'e inanırmış. Babası Li-ts'un-hsin, Li-k'ê-yung'un evlatlığıdır. Kendisi ise Konfüçyüs'ün yazdığı kitapları okumuş, ata binmekte ve ok atmakta pek usta imiş. İlk Sha-t'ò imparatoru Li-ts'un-hsü tarafından Chi-luan (繼鸞) ismi verilmişti. İkinci Sha-t'ò imparatoru Li-ssû-yüan zamanında ismini, asıl ismi ve soyadı olan Chang-ts'ung-hsün olarak değiştirilmişti.

¹³ CWTS, 97, s. 7a.

¹⁴ CWTS, 49, s. 1a'da diyor ki: "Li-k'ê-yung'un hanımı Ts'ao (曹), Li-ts'un-hsü'nün annesidir. T'ai-yüan'lıdır."

¹⁵ Ch'un-ch'io (春秋): Konfüçyüs'ünü Lu-shih (魯史) kitabına dayanarak yazdığı M.Ö. 722-481 seneleri arasındaki bir tarih kitabıdır. Bu kitap bir hükümdarın nasıl hareket etmesi ve nasıl hareket etmemesi lâzım geldiğini, yani asilzadelerin siyasetteki ahlâkları hakkındaki fikirlerini anlatarak Konfüçyüs'ün ahlâk ve devlet felsefesini ihtiva etmektedir. Lu, Konfüçyüs'ün yaşadığı derebeyliğin ismidir. Lu-shih ise, Lu Derebeyliği'nin Tarihi demektir. Ch'un-ch'io için ayrıca bk. W. Ederhard, Çin Tarihi, s. 45-48; 74-75.

¹⁶ CWTS, 27, s. 1a'da diyor ki: "Li-ts'un-hsü küçüklüğünden beri müziği iyi bilir, onun için zaman zaman şarkı söylemesini ve dans etmesini isterlerdi. 13 yaşında iken Ch'un-ch'io gibi klâsik kitapları okuyabilir, kopyasını yazabilir ve manasını da çok az anlayabilirdi."

HWTS, 37, s. 1b'de diyor ki: "Li-ts'un-hsü, Çin operasını sever ve beste yapabilirdi. Şimdiye kadar (yani Sung Sülalesi'nde) Fên-chin (汾晉)'deki halkın çoğu onun yazdığı besteleri de söylerlerdi."

TCTC, 272'de diyor ki: "Li-ts'un-hsü küçüklüğünden beri müziği iyi bilir ve onun için şarkılar ve operacılara çok müsamaha edilir ve daima onun yanında kalarak hizmetçilik yaparlardı. Li-ts'un-hsü, zaman zaman bizzat süslenip, operacılarla birlikte oynayarak hanımı Liu'yu eğlendirirdi."

¹⁷ HWTS, 6, s. 10b.

¹⁸ Li-ts'ung-jung (李從榮): Onun biyografyası için bk. CWTS, 51; HWTS, 15.

¹⁹ HWTS, 15, s. 6a.

- 20 CWTS, 45, s. 1a'da diyor ki: "Li-ts'ung-hou 8 yaşında iken Ch'un-ch'io kitabını okumaktan hoşlanır ve manasını da çok az anlıyabilirdi."
- 21 CWTS, 75, s.1a'da diyor ki: "Shih-ching-t'ang, T'ai-yüan'lı idi. Aslında Han Sülalesi'nin veziri olan Fên (奮)'in neslinden idi. Han Sülalesi'nin son zamanlarında memleket karışık bir duruma düştüğü için Fên'in nesilleri Çin'in batısına göç ederek Kan-chou'da oturmuşlardı. Shih-ching-t'ang'ın büyük dedesi Ching (璟), T'ang Sülalesi'nin Yüan-ho (元和) saltanat devresinde (M.S. 806-821) Shat'o'larla birlikler Çin'e yerleşmişti."
- HWTS, 8, s. 1a'da diyor ki: "Shih-ching-t'ang'ın babası Nieh-lieh-chi (臬揆雞) idi. Onun ataları Çin'in batısındaki kavimlerden idi. Sonra Sha-t'olarla birlikte Çin'e tabî olarak Ordos dağlarına yerleşmişlerdi."
- TCTC, 271'de diyor ki: "Shih-ching-t'ang'ın ataları Sha-t'o'lardan idi"
- 22 Li-mu (李牧): Chan-kuo (戰國), yani Murahip Devletler Devri'nde (M.Ö. 481-256) Chao (趙) isimli bir devletin savaş tekniğinde ün salmış bir general idi.
- 23 Chou-ya-fu (周亞夫): Batı Han (西漢) Sülalesi'nin Hou-yüan (後元) ve Chung-yüan (中元) saltanatlarında (M.Ö. 163-143) Hun'lara karşı savaş tekniğinde ün salmış bir general idi.
- 24 CWTS, 75, s. 1b.
- 25 Lao-tzû (老子): Yani Lao-tan (老聃). Soyadı Li, ismi Erh (耳)'dir. Onun hayatı ve felsefesi için bk. W. Eberhard, Çin Tarihi s. 49-50.
- 26 Tao-tê-ching (道德經): Lao-tzû tarafından yazılmış ahlâk hakkındaki bir kitabın ismidir. Ayrıca bk. W. Eberhard, Çin tarihi s. 49-50.
- 27 CWTS, 79, s. 4b'de diyor ki: "M.S. 940 senesinin Haziran ayında Taoist Chang-chien-ming (張薦明)'i şereflendirmek maksadıyla T'ung-yüan-hsien-shêng (通元先生) lâkabı verilmişti. O zaman imparator Shih-ching-t'ang, Tao-tê-ching'i severmiş ve zaman zaman Chang-chien-ming'i çağırıp anlatmasını istemiş. Onun için Chang-chien-ming'e bu kitabı hakketip bütün memlekete yaymasını ve Ho-ning (和凝)'e yeni bir ön söz yazmasını emretmişti."

- 28 Li-chi (禮記): Çinliler tarafından Wu-ching (五經), yani “Beş Klâsik Kitap” olarak bir araya toplanmış bir “Adet Kitabı”dır. Bu kitapta asilzadelerin hayatta ne tarzda hareket etmeleri icap ettiğine dair tarifler ihtiva vardır. “Beş Klâsik Kitap”, Shih-ching (詩經, yani Şarkılar Kitabı), Shu-ching (書經, yani Belgeler Kitabı), İ-ching (易經, yani Değişiklikler Kitabı), Li-chi (禮記, yani Adetler Kitabı) ve Ch’un-ch’io (春秋, yani ilkbahar ve Sonbahar Vaka-i-nameleri)’den ibarettir. Ayrıca bk. W. Eberhard, Çin tarihi, s. 72-74.
- 29 CWTS, 81 s. 1a.
- 30 CWTS, 25 s. 6a’da diyor ki: “M.S. 883 senesinin Ocak ayında Huang-ts’ao generallerinden olan Mi-ch’ung-wei (米重威),yi, Li-k’ê-yung’a göndererek, büyük miktarda rüşvet vermişti. Li-k’ê-yung rüşvet olarak vermiş, Len parayı kabul edip generallerine dağıtmış, Huang-ts’ao’nun fermanını ise yakmak suretiyle yok etmişti.
- 31 Wang-yen (王衍): Onun biyografyası için bk. CWTS, 136; HWTS, 63.
- 32 Shih-mên (石門): Bugünkü Shan-shi (陝西) eyâletindeki Lan-t’ien-hsien (藍田縣) şehrinin güneybatısında bulunan bir yerdir. Bk. Fu-lê-ch’êng (傅樂成), Sui-t’ang-wu-Tai-shih (隋唐五代史), s. 171.
- 33 CWTS, 26 s. 14a; TCTC, 217.
- 34 CWTS, 46, s. 2a.
- 35 CWTS, 30, s. 2a.
- 36 CWTS, 30, s. 4a.

SONUÇ

T'ang Sülalesi'nin son zamanlarında, Sha-t'o'lar evvelâ Çin'e göç edip Çin'in kuzey sınırlarında Çin'e tabi olarak yaşadılar; sonra Çinlilere devamlı yardım ederek birçok kanlı savaşlara katılarak şöhret kazandılar ve bundan dolayı da Çin'in kuzey hududundaki en kuvvetli devlet haline geldiler. Daha sonra onların lideri Li-k'ê-yung zamanında, T'ang Sülalesi'nin iç karışıklıklarından faydalanarak T'ai-yüan bölgelerini kendi ellerine geçirdiler. Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü zamanında ise, T'ang Sülalesi'ni yeniden kurma bahanesiyle, T'ang Sülalesi'ni deviren Sonraki Liang Sülalesi'ni de yok edip Çin'de büyük bir imparatorluk kurdular. Devamlı olarak Çin'de üç sülale kurmuş, 28 senelik bir hükümdarlığı sürdürmüş olan Sha-t'o'ların daha sonra kısa bir zamanda Çinleştirilmelerine rağmen, Çin'e olan etkileri büyük olmuştur. Sha-t'o'ların Çin'e yaptıkları önemli etkilerini de sırayla aşağıya yazıyoruz.

1. Çin'in İktisat ve Kültürünün Güneye Nakledilmesi:

Beş Sülale Çağı'nda, Sha-t'o'lar Çin'de hükümdarlığı elde etmek için mücadele ettikleri sıralarda, kuzeyde bulunan Kitanlar da bu fırsattan faydalanarak Çin'e hücum ettiler. Sarı Irmak vadisinde 50 seneden fazla devamlı olarak her gün savaş oldu. Bu savaşlar sırasında, kuzey Çin'deki mal ve servet yok denecek derece yok olmuş ve iktisadi durum da tümüyle bozulmuştu. Orada bulunan ahali de güney Çin'e gidip orada yerleşmek zorunda kaldı. Ayrıca kuzey Çin'e gelen Sha-t'o'lar ve Kitan'ların dilleri, simaları ve âdetleri de, orada yaşayan Çinlilerinkine hiç benzemiyordu. Bu yüzden kuzey Çin kültürü de onlar tarafından mahvedilmişti. Güney Çin'de ise birçok feodal krallık veya imparatorluğun bulunmasına rağmen, aralarında pek fazla bir anlaşmazlık olmuyor ve iyi geçinebiliyorlardı. Sulh içinde kültür ve iktisadi durumlarını da devam ettirip genişletebiliyorlardı. Aslında çok fakir ve sönük olan güney Çin, her devletin sarf ettiği gayret sonunda, iktisat ve medeniyet bakımından parlak bir bölge haline geliyordu. Bu kadar kısa bir müddet içinde, iktisadi bakımdan bu kadar yükselebilmiş bir bölgeye daha önceki Çin tarihinde rastlamamıştır. Sha-t'o'ların idaresi altında bulunan kuzey Çin'deki kültür, medeniyet ve ekonomi günden güne gerilerken, Çinlileri idaresi altında bulunan güney Çin ise durmadan yükseliyordu. Bu 'hızlı iniş' ve 'çabucak yükseliş' orantısı, Çin'in kültür, medeniyet, ekonomi ve nüfus merkezinin güney Çin'e nakledilmesine sebep olmuştur. Bu nokta, Sha-t'o'ların Çin toplumu üzerindeki en önemli ve en büyük tesiridir.

2. Çin'in Kuvvet ve Siyasette Gerilemesi:

Beş Sülale Çağı'nda, Sha-t'o'ların Çinlilerle veya Sha-to'ların kendi aralarında olan mücadeleleri, Çin'i karmakarışık bir duruma sokarak dış memleketlere karşı kuvvetsiz bıraktı. Bilhassa Sha-t'o'ların; Yen, Yün vs. gibi 16 Chou'yu Kitanlara vermeleri üzerine, Kuzey Çin'de bulunan Çin Seddi'nin milli savunma önemi de kayboldu. Bu da yabancı kabilelerin Çin'i tehdit, istila edebilmelerine yol açmış oldu. Beş Sülale Çağı'nda, Sha-t'o'ların Çin'i idare etmesi şöyle dursun, M.S. 907 senesinde Kitan lideri An-pa-chien'in kendini imparator, kurduğu sülaleyi de Liao olarak ilan etmesinden sonra Kitanlar, kuzeydoğu Çin'de 219 sene yaşayacak imparatorluk kurdular. Ayrıca M.S. 1038 senesinde Tobalar da Çin'in kuzey-batısında 190 sene sürecek yeni bir imparatorluk kurdular. Bu devir, yabancı kabilelerin Çin'i en çok tehdit ve istila ettikleri devirlerden biridir. M.S. 1115 senesinde Nü-chên'lerin lideri A-ku-ta kendini imparator, kurduğu sülaleyi de Chin olarak ilân ettikten sonra Nü-chên'ler, Liao Sülalesi'ni yok ederek, Çinlilerle Çin'i eşit olarak paylaştılar. M.S. 1206 senesinde Moğolların lideri Timuçin, kendini Cengiz Han ve kurduğu sülalesi de Yüan olarak ilan etti. Böylelikle Moğollar, Hsia ve Chin Sülaleleri'ni yok ederek bütün Çin'i idareleri altına almış oldular. Sonuç olarak Beş Sülale Çağı'nın başlangıcından Yüan Sülalesi'nin sonuna kadar olan devir, Çinlilerin bir zayıflama ve yabancıların da bir kuvvetlenme devriydi. Başka bir deyimle, bu devir Çin siyaset ve kuvvetinin bir düşüş devridir. Bu durumu şüphesiz ki Sha-t'o'lar meydana getirmişlerdi.

3. Sha-t'o'ların Çinleşmelerindeki Özellikler ve Etkiler:

Beş Sülale Çağı'nı, Sha-t'o'ların Çin kültürünü bozduğu, karıştırdığı bir devir olarak kabul edebileceğimiz gibi, Sha-t'o'ların Çinleşme devri olarak da kabul edebiliriz. O zamanki Çin kültürü, doğu dünyasında ün salmış ve yabancı kültürünü de kabul edebilecek nitelikteydi. Bu sebeple, askerlik bakımından bu kadar kuvvetli olan Sha-t'o'lar bile, Çin kültürünü takdir etmiş ve Çin kültürü öğrenmekten kendilerini alamayarak Çinleşmişlerdi. Beş Sülale Çağı'ndan evvel, yabancı kabileler Çinliler tarafından idare edilerek Çinleştiler. Beş Sülale Çağı'ndaki Sha-t'o'lar ise Çinlileri idare ederek Çinleştiler. Bu Sha-t'o'ların Çinleşmesindeki en önemli özelliktir. Daha sonra Kitan'lar, Nü-chên'ler ve Moğollar da Çin'i idare ettikleri zaman Çinleşmişlerdi. Sha-t'o'lar, T'ang Sülalesi'nin kültürünü devam ettirdiler. Sha-t'o'lardan sonra gelen Kitanlar ise Sha-t'o'lardan Çin kültürünü öğrendiler. Kitanlar'dan sonraki Nü-chên'ler de Kitan kültürünü devam ettirdiler. Nü-chên'lerden sonraki Moğollar, daha önce Uygur kültürünü kabul etmelerine rağmen daha sonra Nü-chên'in Çin kültürünü devam ettirdiler. Bundan dolayı diyebiliriz ki Sha-t'o'ların Çinleşmesi, Kitan, Nü-chên ve Moğolların Çinleşmelerine sebep oldu.

BİBLİYOGRAFYA

I. ÇİN KAYNAKLARI

Chêng-shih-lun-tsan (正史論贊): Sung-hsi (宋晞), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1955.

Chiu-wu-tai-shih (舊五代史): Hsüeh-chü-chêng (薛居正), Chung-hua-shu-chü (中華書局), Shanghai, 1937.

Chung-hsi-chiao-t'ung-shih (中西交通史): Fang-hao (方豪), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1954.

Chung-hsi-chiao-t'ung-shih-liao-huei-pien (中西交通史料滙編), Chang-hsin-liang (張星烺), Hsin-hsing-shu-chü (新興書局), Taipei, 1964.

Chung-kuo-chêng-chih-ssû-hsiang-yü-chih-tu-shih-lun-chi (中國政治思想與制度史論集): Sa-mêng-wu (薩孟武) Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1955.

Chung-kuo-chün-shih-shih-lüeh (中國軍事史略): Chang-ch'i-yün (張其昀), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1956.

Chung-kuo-jên-ming-ta-tz'u-tien (中國人名大辭典): Shang-wu-yin-shu-kuan (商務印書館), Shanghai, 1931.

Chung-kuo-ku-chin-ti-ming-ta-tz'u-tien (中國古今地名大辭典); Shang-wu-yin-shu-kuan (商務印書館), Shanghai, 1931.

Chung-kuo-li-shih-ti-li (中國歷史地理): Yen-kêng-wang (嚴耕望), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1954.

Chung-kuo-li-shih-ti-t'u-chi (中國歷史地圖集): Ch'êng-kuang-yü (程光裕), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei, Taipei, 1955.

Chung-kuo-pien-chiang-min-tsu-chien-shih (中國边疆民族簡史): Chou-k'un-t'ien (周昆田), Tai-wan-shu-chü (台灣書局), Taipei, 1962.

Chung-kuo-wên-hua-shih (中國文化史): Liu-i-chêng (柳詒徵), Chêng-chung-shu-chü (正中書局), Taipei, 1961.

Erh-shih-wu-shih-jên-ming-so-yin (二十五史人名索引): K'ai-ming-shu-chü (開明書局), Taipei, 1961.

Hsin-t'ang-shu (新唐書): O-yang-hsiu (歐陽修) ve Sung-ch'i (宋祈) vs., Erh-shih-wu-shih-pien-k'an-kuan (二十五史編刊館), Taipei, 1956.

Kuan-t'ang-chi-lin (觀堂集林): Wang-kuo-wei (王國維), Shih-chiai-shu-chü (世界書局), Taipei, 1962.

Pêng-lai-hsien-ti-li-hsüeh-ts'ung-shu (蓬萊軒地理學叢書): Ting-ch'ien (丁謙) Chêng-chung-shu-chü, Taipei, 1962.

Pien-chiang-wên-hua-lun-chi (邊疆文化論集): Ling-ch'un-shêng (凌純聲) vs., Chung-yang-wên-wu-kung-ying-she (中央文物供應社), Taipei, 1954.

Sui-t'ang-wu-tai-shih (隋唐五代史): Fu-lêh-chêng (傅樂成), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1957.

Ts'ê-fu-yüan-kuei (冊府元龜): Ch'ien-lung-pan (乾隆版).

Ts'ê-fu-yüan-kuei-so-yin (冊府元龜索引): Yü-tu-kung-ch'ing-chi (宇都宮清吉) ve Nei-t'eng-wu-shên (內藤戊申), Tung-fang-wên-hua-yen-chiu-sou (東方文化研究所), Kyoto, 1938.

Tzu-chih-t'ung-chien (資治通鑑): Ssü-ma-kuang (司馬光), Shang-wu-yin-shu-kuan (商務印書館), Shanghai, 1931.

Tz'u-hai (辭海): Chung-hua-shu-chü (中華書局), Shanghai, 1948.

Tz'u-yüan (辭源): Shang-wu-yin-shu-kuan, Shanghai, 1932.

Wu-tai-huei-yao (五代會要): Wang-p'u (王溥), Shih-chiai-shu-chü, Taipei, 1960.

Wu tai-shih (五代史): O-yang-hsiu, Êrh-shih-wu-shih-pien-k'an-kuan, Taipei, 1956.

II. BATI KAYNAKLARI

Barthold, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1927.

Gökalp Cevdet, Göktürk Devleti'nin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylar'da ve İç Moğolistan'daki Kabileler (Doktora çalışması).

Chavannes, E., Documents sur les Tou-kie (Turcs) Occidentaux, St. Petersburg, 1903; ikinci basım: Paris, 1941.

Eberhard, W., Çin'in Şimal Komşuları, TTK yayınlarından, Ankara, 1942.

Eberhard, W., Çin Tarihi, TTK yayınlarından, Ankara, 1962.

Eberhard, W., Şato Türklerini kültür tarihine dair notlar, Belleten c. xi, sayı 41 (1947), ss. 15-26, Ankara.

Herrmann, Albert, Historical and Commercial Atlas of China, Cambridge, 1935.

Ögel, Bahaeddin, Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar 1, Yüe-çi'ler, DTCF Dergisi XV cilt, 1-3 sayıdanayrı basım, Mart-Eylül, 1957.

Ögel, Bahaeddin, İlk Töles Boyları, TTK Basımevi, Ankara, 1947.

Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihi, TTK yayınlarından, Ankara, 1962.

Ögel, Bahaeddin, Sino-Turcica, Taipei, 1964.

Pulleyblank, E.G., The Background of the Rebellion of An-lu-shan, Oxford University Press, 1955.

Togan, Z.V., Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1946.

Turan, Osman, Eski Türklerde okun hukukî sembol olarak kullanılması, Belleten c. IX, sayı 35 (1945), ss. 305-318, Ankara.